

K. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

Ref.
No. Ser. 951

AIT

Title: *Alkhyata Veda Varna*

Complete

C Akhyalāvada

: Vivarana

: Title

: Raghudeva

: Author

:

: Editor

: written : 1822 V.S.

: Year, Vols.

SK :

: Publisher

951 :

: Remarks

951

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रमाणनीरुद्ध्याममुदमगुणमंदिरं आख्यातवादसंघारव्यापुदेवेनतन्यते ॥ नैयायिकः परमतं निराकर्तुं स्वमतं व्यवस्थापयति आख्यतस्येति यत्नत्वविशिष्टवाच्यः यत्नत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति यावत् यथाश्रुतेयत्नस्य व्यापारो नर्गतत्वेन व्यापारो शक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतिः । शक्यतावच्छेदकं चाख्यातत्वं तच्च रूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वं यदि वरूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वं लकारेणैव अभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात् तथाच पचनित्यादावपि कृतिबोधोपपत्तिः । तत्रापिलकारस्थानेशत्रादेशेन रूढिसंबंधेनाख्यातपदवतोलकारस्य सत्त्वादिति भाव्यते तदाविशिष्ट्यतिष्ठतत्त्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं बोध्यं । एतदंशलकारसाधारणत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति परास्ते ॥ तस्यैक्याभावाद्वापि च निरुद्ध्या घटिताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नविशेष्यकरूढिसंबंधोपपत्तिबोधप्रसंगान् । तथाच यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयं । ननु पददर्शिताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयं । ननु पददर्शितकार्यकारणभावकल्पनेषु शाब्दख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधोपपत्तिरिति चेत् संभवत्येवं यदि पाकाधनुकूलयत्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिवादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते । वस्तुतः शुद्धाख्यातपदजन्ययत्नोपस्थितिकाले पाको यत्नश्चेति निराकांक्षया क्वात्पाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्ययत्नोपस्थित्या यत्नशाब्दबोधे जननीये पचनीयत्वा धानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव केवलाख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधवारणा

रामः

१

ज्ञाना

त्वे

संभवात् केचित्वाख्यातस्य यत्नत्वावच्छेदकत्वे पाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले चैत्रः पचनीतिप्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्रावयंति । तन्न श्रद्धांमहि प्रवृत्त्यभावातिरिक्तनिवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात् वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नांगीकारेऽपि न क्षतिः यतः पचनीत्यादिवाक्यात्पाकानुकूलकृतेरेव शाब्दबोधोत्पत्त्या निवृत्त्याख्ययत्नकाले पाकानुकूलकृतेरभावेन तदानीं तादृशप्रयोगस्य व्याविधप्रमात्मकबोधजनकतयाः योग्यत्वं संपदमेवेति येन पददर्शितापत्तिमिथाप्रवृत्तित्वमेवाख्यातपदशक्यतावच्छेदकतया वर्णीयंति तेषां न तद्वत्साधनतादिजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेन सिद्धायाः प्रवृत्तित्वजातेरीश्वरीयकृत्तिसाधारणत्वे मानाभावेनेष्वरोवेदं वक्तीति वाक्यात् शाब्दबोधानिर्वीहः परिचिन्तनीयः न च नत्राख्यातस्य कृतो लक्षणायानुपपत्तिरिति वाच्यं । उपदर्शितरीत्या तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य शक्यत्वेन निर्वीहे लक्षणकल्पनाया अप्रत्यायत्वात् । च न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टशक्यत्वे चैत्रः पचनीत्यादिवरीश्वरः पचनीत्यादिप्रयोगपत्तिवारणाय आवश्यकस्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्यत्वमुपगन्तव्यमिति वाच्यम् । आत्मापचनीत्यादिप्रयोगवत्त्वस्यापि वारणसंभवात् तथाहि आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे आत्मापचनीत्यादिप्रयोगपत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोगशब्दार्थस्तथाविधशाब्दोवा तथाविधशाब्दजन्यप्रमात्मकबोधो वा नास्त्यः कथं तात्वाद्यभिधेयतादिरूपशब्दकारणसत्त्वे तथाविधशब्देष्टापत्तेः नास्त्यः तथाविधशाब्दबोधस्यापादकानावात् योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयं यत् स्तथाविधशाब्दबोधप्रसिद्धतादृशशाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निप्रयोजनत्वात् ननु पाकानुकूलकृतिमोक्षत्रद्व्यादिशाब्दबोधं प्रति तत्समानाधिकारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिपाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशा

प्रत्यासत्त्येव तथाविधयोग्यताज्ञानशाब्दबोधो हेतुहेतुमद्भावः तथाच पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता ५२

य

हृदययोर्हेतुमैश्वर्येति तादृशसंबंधेन पाकानुसृतं कृतिज्ञानस्यात्मत्वे सत्त्वात्तत्र तादृशबोधोपपत्तौ क्रियमाणं फलतः पाकानुसृतं कृति
 मानात्मेति शब्दबोधोपपत्तिरिति तु मांशविद्याः प्रवृत्तौ तासंबंधावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारतादृशबोधप्रतिन्याविधयोपपत्ताज्ञानस्य
 हेतुतायाः कल्पनीयतायाः पचनीयादौ विशेषदर्शनां तादृशयोग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमाणकशब्दबोधोपपत्तेरशक्यता
 चिह्नः पचनीतिवाक्यजन्यतादृशबोधोपपत्तिवारणस्यापि सुलभत्वात् न च वमीश्वरो वेदं वक्तीति प्रयोगो बोधानुपपत्तिः ईश्वरः वच्छेदता
 संबंधेन ह्येतरेभावादिति वाच्यम् तत्र समवायसंबंधेन कृतिप्रकारकशब्दप्रतिन्याविधानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् ईश्वरः पचनीत्यादि
 तस्तथाविधशब्दबोधस्यानुत्पत्तिरित्यत आह तादृशकल्पनाया असंभवात् अत्र वच्छेदः आत्मापचनीश्वरः पचनीत्यादिवाक्यजन्यतया विधबोधोपपत्ति
 पत्तिमंगी कुर्वन्तीत्यलमधिदेन ननु यत्तत्त्वविशिष्टे प्राख्यातपदशक्तौ द्विप्रमाणमत आह पचनीत्यादि कुरोतीत्यनेन तत्र प्रमाणेति शेषः
 सवीख्यातविवरणमिति दशलकाराणामर्थद्वेनादित्यर्थः पूर्वोच्यते वाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थकथने विवरणमित्यस्य तत्र श्रुतत्वं
 मिति भावः ननु ह्यं विवरणस्य शक्तिमाह त्वं शब्दविधयाः अनुमानविधया वा नाह पाकं कुरोतीत्यादिविवरणस्य पाकविधयदयत्नमा
 नबोधकत्वेन यत्तत् प्राख्यातशब्दबोधकतया तस्य शक्तिरहेतुशब्दविधया प्रमाणत्वासंभवात् नाह साध्यहेतुप्रयोगसंभवादिति चेन्न
 प्राख्यातपदे यत्तत्त्वविशिष्टशब्दं बाधकं विना यत्तत्त्वविशिष्टार्थकं कुरोतीति प्रतिपादितार्थत्वात् पाकत्वविशिष्टशब्दपाकपदप्रति
 पादितार्थकपचधातुवत् यद्येति शिष्टार्थबोधकपदप्रतिपादितार्थेन तत्र शक्तमिति सामान्यव्याख्या विवरणस्यापि शक्तिमाह त्वं
 संभवात् ननु पदार्थितानुमानमप्रयोजकमत आह यवहा रादिवेति बाधकं विना अन्यलभ्यत्वप्रतिसंधानं विना इदं तु धर्मिण्याख्या
 तस्य शक्तिव्यवहारेणार्थमुल्लंघ्यतेति शक्तिरहसंभवादित्यर्थः तथाच विवरणहेतु कानुमानस्य शक्त्यमाह त्वं हेतुत्वयुक्त्या वा
 हारहेतु कानुमानस्यापि शक्तिमाह तया घटत्वादिविशिष्टे घटादिपदानामपि शक्तिविलोपप्रसंग इति भावः ननु विवरणं तत्रैव

५०

चत्पददेरपि

रामः

२

स्पुत
१५३

किमाहं यत्र नान्यलभ्यत्वप्रतिसंधानवात् प्रकृते तु पाकौ यत्तत्त्वजन्यः पाकत्वादित्यनुमानादपि यत्तत्त्वत्वा न संभवेनान्यलभ्यत्वात् अन्य
 लभ्यस्याप्राख्यातपदशक्त्येकिमपराद्धर्मिणोत्यत आह किं कुरोतीत्यादि यत्तत्त्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधबोधकशब्दप्रयोगे
 पचनीत्युत्तरकालभावी पचनीतिवाक्येन पदार्थितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य यत्तत्त्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधविना अपावः व
 द्मोवच्छिन्ने यद्वैविशिष्टस्य संबंधोयत्तत्त्वजन्यत्वात् यत्तत्त्वविशिष्टे तद्वैविध्यधर्मीवच्छिन्नसंबंधश्चेत्तदुत्तरवाक्यात्पत्तौ यत्तत्त्वदु
 स्वीकृतस्य निवर्तकसंभवेति यथा घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितसंबंधबोधकस्मादुत्तरप्रश्ने घटत्वविशिष्टे हेतुजन्यत्वबोधकं दृष्ट
 इति उत्तरवाक्यनिवर्त्यत्वं प्रकृते चाख्यातस्य यत्तत्त्वविशिष्टावाचकत्वे व्यापारशक्त्या पचनीतिवाक्यात्पाकानुसृतं व्यापारबोधाभुपगम
 यत्तत्त्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधाभावात्तद्वैविध्यस्य यत्तत्त्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधबोधकं किं कुरोतीति प्रश्नवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्त्यान्यलभ्य
 त्वेपि प्राख्यातस्य यत्तत्त्वविशिष्टे शक्तिरावश्यकमिति ननु प्रयोगोत्तीत्यादावाख्यातपदस्य यत्तत्त्वबोधकत्वासंभवेन व्यापारे शक्तिरावश्यकी
 त्यत आह चेन्न इति अचेतनार्थमुख्यविशेषकबोधजनक इत्यर्थः प्रकृत्या व्यापार इति अत्रानुसृतत्वात्कीर्त्तनं तु गमनस्य तेन संबंधेन
 व्यापारे न्वयस्फोरणाय ननु तदंती वेनापि लक्षणीयता व्यर्थत्वात् तत्र गमनस्यान्येष्वर्थः पदार्थेनाचेति ननु पदार्थे किं देशे इति बु
 द्धिविरोधाच्च तत्र व्यापारलक्षणवादिमतं दूषयति अत्रैवेति स्थगमनानुसृतदोदनाख्यसंयोगादिमतिनिश्चलपुरुषेयंगत्तीत्यप्रयो
 गदित्यर्थः तथाचाख्यातस्य व्यापारलक्षणवादिमते तादृशनिश्चलपुरुषेयिगमनानुसृतदोदनाख्यसंयोगादिरूपव्यापारवत्तया पुरुषो
 गत्तीत्यादिप्रयोगापरिहिति भावः ननु तादृशपुरुषेयतादृशप्रयोगपत्तिर्नोमतयाविधवाक्यजन्यप्रमाणकबोधोपपत्तिः सा च तादृशपुरुषस्य निश्च
 लातादृशयामुद्राव्यते यथावा अत्रैव दृष्टापत्तेः आद्ये तत्कालांतर्भावेन तादृशशब्दबोधाप्रसिद्धापत्यसंभवात्तत आह गच्छतीत्या
 दि वैचित्तुसामानाधिकरण्यासंबंधेन वत्तमानगमनविशिष्टे प्राख्यातस्य लक्षणकल्पनात्तत्रोपदर्शितापत्तिरित्यत आह गच्छतीत्यादीत्या
 दौ कृतिव्यापारोदित्यादि वैचित्तुतिव्याध्यापारलक्षणगौरवाभ्यां वैचित्तुतिव्यापारयोर्बोधेन कृतिव्यापारयोः प्रतीत्यसंभवादित्य

उक्तरीत्येवापत्तिवारणे विशिष्टलक्षणानर्थक्यमस्तरसः = १ विनिश्चयव्यापारे तु गतधर्माभावेन एव गतनेक

व्यापारे

नो

लक्षणाप
 त्यानोरव
 ध्यम् = १

धीः ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वे-आख्यातलक्षणकल्पनेचैवोपपत्तं जानातीति प्रयोगकाले धराज्ञानवाश्रयोपपत्तिः एकका
 लीनत्वसंबंधावच्छिन्नतदाश्रयत्वस्यतदानींमैत्रेपिसत्वात् तत्संबंधावच्छिन्नाश्रयत्वेनलक्षणकल्पनेपुनरतीवगोचरंतदपेक्षयाव्यापारल
 क्षणकल्पनमेवजायः। प्रतिसंगस्यतदपदशितरीत्यावारणीयत्वात् यदिवाख्यातस्याश्रयत्वेनाश्रयत्वसामान्यलक्षणजानातीत्यादौचा
 श्रयत्वस्त्वेणसमवायसंबंधावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैवबोधस्तथैवकारणकल्पनात् तथापि व्यापारलक्षणपेक्षयागौरवापलेखितज
 हगत्यादिमत्वेति प्रादिनाज्ञानादिपरिग्रहमात्रपदेनव्यापारव्यवहरेः तथाचानुभवानुरोधेनागत्यातत्संबंधावच्छिन्नाश्रयत्वलक्षण
 तथाविधगुणरकार्यकारणभावोवाक्यतइतिभावः। वेचिनुनूपदशितस्थलेषुव्यापारस्येवाश्रयत्वस्याप्यप्रतीतिरलंघनलक्षणमेव
 तमाहगत्यादिमत्वेत्याहुः। नचाख्यातस्यमुख्यार्थवाधस्तत्सर्वत्राश्रयत्वलक्षणकल्पनेनसंभवति धरोनश्यतीत्यादौतत्प्रतीत्यसंभवा
 त् घटस्यनष्टत्वेनाशाश्रयत्वाभावात् प्रतियोगितासंबंधेनाशत्वविच्छिन्नप्रतियोगिनस्तादात्म्यसंबंधेनहेतुत्वानुरोधेननष्टस्यापि
 प्रतियोगितासंबंधेनाशाश्रयत्वांगीकारेपुनर्लोघवात्प्रतियोगित्वेएवतलक्षणकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यतस्तथैवाहूनश्यतीत्यादा
 विति निरुद्धेतिप्रनादिसिद्धेत्यर्थः नरूपदर्शितबहुप्रयोगसत्त्वेनत्रशक्तिरेवविभिन्नकल्पनइतिवाच्यं यत्तत्त्वत्पल्लुशक्यतावच्छेदकत्व
 संभवेनसत्संबंधघटिताश्रयत्वत्वावच्छिन्नशक्तिरूपत्वेनगौरवज्ञानरूपप्रबंधकस्यजलांजलिः प्रसज्येननचाश्रयत्वत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्यु
 पेक्ष्यतदवच्छिन्नशक्तिकल्पत्वेवाधकाभावइतिवाच्यं। तर्हि व्यापारत्वमप्यतिरिक्तमेकमभ्युपेत्यतदवच्छिन्नेपिशक्तिकल्पनस्योचितत्वात् नच
 शापतिः तथासति विनिगमनाभावात् अनंततत्त्वद्वर्मीवच्छिन्नैशक्तिकल्पनामपेक्ष्यलोघवात्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नैवाख्यातस्यशक्तिक
 ल्पनेवाधकाभावात् एतेनसमवायत्वमतिरिक्तंस्वीकृतवत्तदवच्छिन्नैशक्तिरन्यत्रलक्षणेत्वात्तत्तदुपदर्शितविनिगमनाविहेतुतत्त्व
 द्वर्मीवच्छिन्नैशक्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्यजागरूकत्वात् इत्यमधिकमन्यदग्रेव्यामः। ननुचैत्रोज्ञातीत्यादावाश्रयत्वेनिरुद्धलक्षणक
 ल्पनमनर्थकमेवतत्राश्रयतासंबंधेनचैत्रोज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्यथेनैवोपदर्शितानुभवोपपत्तेस्तत्राश्रयत्वप्रकारकानुभवस्त्वसिद्धइति

लं३

ति

ना

रामः
३

भावाः

चित्तमणिकारमनेद्वयमाह चैत्रपचनीत्यादि प्रत्ययावोधादिति चैत्रः पचनितंडुलइत्यादौकर्मतासंबंधेनपाकेनएतत्त्वमेवः पचनेतंडुलइत्यादौ
 पाकेकर्मतासंबंधेनमेवस्यानुभवोदित्यर्थः। धात्वर्थप्रतिपदिकार्थोरित्यादि। धात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्तसाक्षात्संबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पत्ति
 तयेत्यर्थः प्रवस्तोवंपचनीत्यादावभेदसंबंधेनधात्वर्थनामार्थः। तत्रोक्तस्यान्यथाद्युत्पत्तिर्भूतोऽनेदातिरिक्तेति
 नचत्रविशेषणविभक्तेरेवानेदोर्ध्वस्तत्रैवस्तोक्तस्यान्यथाभ्युपेयतेतथाचतत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणगुणादनेपिनदोषः। नामार्थप्रत्ययार्थयोरैवान्व
 यबोधस्यतत्रोत्पन्नत्वादितिचेतसत्वं। विशेषणविभक्तेः साधुत्वेनाभेदार्थकत्वसंभवात् तस्याभेदार्थकत्वेपिलुप्तविभक्तिमननुसंधानस्यस्तोक्तपाद
 इत्यादावभेदसंबंधेनपाकेस्तोक्तान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतयातत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणव्यावृत्तिदानसंभवात् तत्रलुप्तविभक्तेरनुसंधानविनाशात्
 बोधानंगीकारेगतराजपुम्यइत्यादौराजपदस्यराजसंबंधिनिर्धारणया तत्रापितथावच्छेदशक्यत्वादिति। तंडुलंपचनीत्यादौपाकेतंडुलकर्मत्वत्वैवकर्मतासंब
 धेनतंडुलस्यापिबोधात्पत्यातत्रयुत्पत्तिर्भंगप्रसंगवारणयसाध्यादिति नामार्थधात्वर्थोभयान्वितविभक्त्यर्थानिरिक्तेत्यर्थः ननुतथापिनक्तंजंभइत्योद
 त्यत्रविध्यव्यवहदनिष्ठाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वितननर्थाभावस्यधात्वर्थकत्वंजभकरणदावन्वयात्तत्रैतद्युत्पत्तिर्भंगोशक्यपरीक्षरइतिचे
 तनिपाताद्यतिरिक्तत्वमपिनामिद्विशेषणीयं। त्रिभुक्तं तावान्नपदस्याभाववतिलक्षणतस्याभेदसंबंधेनधात्वर्थेनचबोधइति संबंधमर्थादयेत्यादि
 चैत्रोज्ञानीत्यादौधात्वर्थनामार्थयोस्संसर्गमर्थ्यादयाश्रयत्वस्थानासंभवादित्यर्थः। तथाचेतादशस्युत्पन्नुरोधेन। नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंब
 धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाश्वद्वित्वावच्छिन्नप्रतिविभक्तिपदनिरूपितरक्षितानजचोपस्थितेप्रकारतासंबंधे
 नहेतुत्वप्रत्यनीये। एवंधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाश्वद्वित्वावच्छिन्नप्रतिविभक्तिपदनिरूपितरक्षितानज
 संबंधेनधात्वर्थज्ञानस्यनामार्थन्यबोधसंभवइतिभावः। प्रवचित्तमणिकारमतानुयायिनः। चैत्रः पचनितंडुलइत्यादौकर्मतासंबंधेनतंडुलस्यपा
 केन्यबोधवारणयनामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाश्वद्वित्वावच्छिन्नप्रतिविभक्तिपदनिरूपितरक्षितानज
 चोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेनहेतुत्वकल्पनमस्तु धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाश्वद्वित्वावच्छिन्नप्रतिविभक्ति

धोपस्थिते हेतुत्वकल्पने तु ध्यानालिकतया नादरणीयं । तथा च वैजो जानातीत्यादावाश्रयता संबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थे न्ययबोधे बाधकाभावादाश्रयत्वे-
स्थितस्थितिस्तुलक्षणकल्पने किमिति न जानातीति । न च ध्यातश्रयत्वे लक्षणं गीकारे जानातीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकबोधानुभवापत्तिरिति चेत्
प्रायः स्वभावाश्रयत्वलाज्याबाधकमुद्रावयसीत्याहुः । अत्र विवर्तते चेत् । जानातीत्यादावाश्रयतासंबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थे न्ययबोधे बाधकाभावादाश्रयत्वे-
दिरिति शास्त्रबोधोत्पत्त्यर्थे घटादिबिषयकज्ञानप्रकारकशब्दबुद्धिबाधकित्त्वं प्रतिज्ञाधानुसमभिव्याहृतारव्यातपदजन्यधराधुपस्थिते हेतुत्वकल्पने घ-
टपदत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या गौरीसासदपेक्षतदनिवेश्यज्ञानादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शानु-
बुद्धिबाधकित्त्वं प्रतिज्ञाध्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्मोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पने न चान्यसी- तथा च तादृशकृत्प्रकारणाभावादकथं
वैजो जानातीत्यादावाश्रयतासंबंधेन चैत्रे जा- धात्वर्थस्यान्यदिति तत्रारव्यातस्थाश्रयत्वे लक्षणवश्यकीति यत्र घटत्वपदत्वादिकमनिवेश्यतथावि-
धकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानीयो घटइति योग्यताज्ञानवलासया विधारव्यातपदज्ञानजन्यपराधुपस्थितिद्वारा ज्ञानीयो घटइति शास्त्रबोधस्य समवा-
येनासंन्यापत्तिर्दुर्गता । यदि च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या शब्दबुद्धिबोधे ज्ञानयोः पिकार्यकारणभावः कल्प्यते- तथापि निम्नविषयकानुमि-
तिसामग्यभावस्वरूपकारणवलाज्याविधिशब्दबोधापत्तेरात्मनि वृत्तलण्डुः समावेयतेत्यवश्यं घटत्वपदत्वादिकं निवेश्यतथाविधसमभिव्याहारज्ञानजन्यो-
पस्थितिशास्त्रबोधयोः कार्यकारणभावकल्पनमिति किं बाधकं चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्यान्यदिति । ननु उपदर्शितशब्दबोधपदजन्यो-
पस्थित्यो विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने तद्विषयकत्वेः सह विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावात्तथाकारणतावच्छेदकगौरवाच्चतदपेक्ष-
घटत्वादिबुद्धिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिबुद्धिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वांतरकल्पनस्य सम्पत्त्यापत्त्यभावात् । त-
थादि विरोधिसामग्यभावेन ज्ञानीयो घटइति शास्त्रबोधे जननीयसाधानुसमभिव्याहृतारव्यातपदजन्योपस्थिति विशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानादः
सहकारित्वं कल्पनीयं । घटत्वप्रकारकज्ञाने तथाविधोपस्थितिर्वैशिष्ट्यप्रकारतासंबंधेन यत्स्वाधिकरणं तन्निरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्व-
स्वरूपमानाधिदूरण्यसंबंधेन तथा च तादृशस्यातपदजन्यपराधुपस्थितिकालेतथाविधसामानाधिकरण्यसंबंधेनारव्यातपदजन्योपस्थिति वि-
शिष्टं यद्घटत्वज्ञानं तत्स्वरूपसहकार्यभावेन विरोधिसामग्यभावस्वरूपकारणवलादात्मनि ज्ञानीयो घटइति शास्त्रबोधापत्तिः । न च तथापि पुरुषांत

रामः
४

कारण

रव्याख्यातपदजन्यधराधुपस्थितिकाले पुरुषांतरात्मनि विरोधिसामग्यभावे वलाज्ज्ञानीयो घटइति शास्त्रबोधापत्तिर्दुर्गता चेति वाच्यम् । एकात्मसम-
वेतस्यान्यात्मन्यापत्तिवारणार्थं तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञादात्म्यसंबंधेन तदात्मत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकतया तत्पुरुषीयोपदर्शिताख्यातपद-
ज्ञानजन्योपस्थिति विशिष्टतत्पुरुषीयघटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतदात्मविशिष्टविरोधिसामग्यभावस्थतानीयो घटइति शास्त्रबोधसामग्रीत्वा-
धुपगमेन न ह्यमप्यनुपपत्त्यभावात् घटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यं तदात्मन्येककालीनत्वसंबंधेन विरोधिसामग्यभावे तदात्मवे विशिष्टता-
दात्म्यविशेषणतो न यदहेतुसामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यम् । तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शानुबुद्धि-
बाधकित्त्वं प्रतिज्ञाप्रकारतासंबंधेन ज्ञानान्यबोधसंबंधे- न तत्रारव्यातस्थलक्षणावश्यकीतिसारं । तथा विधारव्यातपदज्ञानजन्योपस्थिते हेतुत्वस्थिति-
र्दुष्टतया तादृशहेतुत्वाभावात् चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे- तत्राश्रयतासंबंधेन । केचित्तु चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबंधेन ज्ञानान्य-
याधुपगमे प्रस्थितमाख्यातस्थलक्षणापि- चैत्रः पचतीत्यादावपि स्वातुक्लृप्तिमत्वसंबंधेन चैत्रे पाकान्यबोधस्य वक्तुमुचितत्वात् । यद्वि-
धात्वर्थस्य नामार्थे न्ययोऽनुत्पन्नइति तथा विधबोधस्यासंबन्धेनारव्यातस्थलक्षणावश्यकीति विभाव्यते तदा जानातीत्यादावप्याश्रयत्वे लक्षणा-
त्पनमावश्यकमिति ताहुः । ननु उपदर्शितविवरणदिवलादाख्यातस्थलवाचकत्वं तदेवायाति यदि कुत्रोयत्नार्थकत्वं तदेव तु कुतस्तस्य व्यापारत्वविशि-
ष्टे शक्तिरूपेण बाधकाभावादित्यतः प्राह । हेतुप्रत्येति । विभाव्यते चेति । संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपीत्यर्थः । तत्रारव्याततोर्वापा-
रार्थकत्वे परां कुतः दौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानकाले कति जन्मजातजन्यत्वप्रतिसंधानायां पटः कृतो कुरो न कतरति व्यवहारः सर्वाभुनवसिद्धौ न स्यात् । त-
न्मते तदो कुरो व्यापारजन्यत्वज्ञानसत्त्वेन व्यापाराजन्यत्वरूपवर्तयज्ञानाभावादिति भावः । कृधातोर्त्येत्तार्थकत्वे युक्त्यंतरमाह । तादिवदिति । ता-
तेत्यादौ यथाश्रयबोधकत्वचट्समभिव्याहृतसाधानुपदात्तज्ञानाश्रयश्चेन्नइति बोधव्यर्थेन सच कृधातोर्त्येत्तार्थकत्वं विना न संभवतीति तत्त्वमत्यर्थ-
कत्वमावश्यकमिति भावः । इति प्रबोध्यते । तत्रादिपदस्य कर्तृत्वेव शक्तिः । न च तादृशतादिपदस्य कृतौ शक्तिरंगी क्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति प-
त्ताचेन्नइत्यादौ चैत्रे न च दार्थक्येन समवायसंबंधेनान्यबोधासंभवात् । नामार्थे धात्वर्थयोः विनामार्थे योरप्यभेदातिरिक्तसंबंधेनान्यबोधस्या-
धुत्पन्नत्वात् । अथवा घटः कर्मत्वमित्यादिनिगमाक्षवात्यादपि कर्मतायामाधेयतासंबंधेन घटान्यबोधप्रसंगात् । अत्र चैत्रो नाम त्वनास्तीति नुनाशव

नीचे। स्वाद्यंतत्वेन तस्यापि नामत्वात्। ननु हुरभिमुक्ताः स्वाद्यंतमिह नामेष्टमिति। ज्ञानेत्यादी तु कृते जीनानुकूलत्वाभावेन ज्ञानानुकूलत्वाश्रयबो
धासंभवात् सविषयवाचकधातुसमन्विताहारस्तत्त्वं च। अत्रत्ये लक्षणवश्यक। ननु तानि त्वादी न चो लक्षणगी कारे पिकर्तृत्वं न चः शक्ये वक्तुं
अयबोधो स्तुतिं संप्रतिर्यलशक्त्येति चेत्। तथा सति कर्तृत्वं त्रधातुवैयर्थ्यापत्तेः। न स्याद्वैयर्थ्यात्पराद्यापारा नु कूलत्वाश्रय इति बोधोपपत्तेश्च।
ननु तत्र ह्यधातु परं तात्पर्यं ग्राहकमिति बोधो प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिरिति। ननु कर्तृपदात्तत्वाश्रयबोधोऽसंभवति
तदेव लोभ्यलार्थकत्वमायानि तदेव न तत्पदाद्विधाश्रयस्य तदनुकूलत्वापाराश्रयस्य बोधोऽस्यांगीकारादित्यत आह विधाया इत्यादि। लुधातोः वि
धायेकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदान् क्रियाश्रयः। बोधांगीकारे क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् तस्य क्रियानुकूलत्वापाराधेकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदा
त्तादृशत्वापाराश्रयबोधांगीकारे च कारमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् कारकमात्रस्यैव तथाविधत्वापाराश्रयत्वादिति भावः। लुधातोः अपारशक्त्यादीमीमांस
कः प्रत्ययवतिष्ठते चेति। प्रकुरः कृत इति प्रयोगस्य लुधातोः लक्षणे पीश्वरी यल्लुतिमादाय संभवेन तस्य व्यापाराधेकतासाधकत्वायोगादाह। वीजादि
नेति। तथा च लुधातोः व्यापाराधेकत्वं विना वीजादिकरणं व्यापारजन्मो कुर इति बोधजनकस्य वीजादिनां कुर कृत इति प्रयोगस्यासंभवात् सत्यतः न धाय
कर्तृभावश्चकमिति भावः। ननु तथा सति कारकमात्रे कर्तृव्यवहारो शक्यः परीहार इत्यत आह कर्तृपदे चेति अत्र षष्ठ्यर्थे संप्रतीतस्याश्रयकत्वमर्थः पद
पदं च वाक्यपरंतथा च कर्तृत्वं वाक्यधटकस्य लक्ष्य इत्यर्थः। अहीति वाक्यतस्तु कारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वेऽतिविरहः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति शब्द
कमुत्पत्तेरेवातिप्रसंगभंजकत्वादिति भावः। ननु लुधातोः नंत संयोगविभागादिरूपव्यापारशक्त्यापेक्षया लाघवाद्युत्पत्तेश्च कत्वमेवोचितं। उपर्यु
तस्तत्त्वेन व्यापारे लक्षणगी कारानानुपपत्तिरिति चेत्। बहुषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिग्राहकाभावात्। अन्यथा पदस्य कृतिः प्रमाद्व्यवहारावा
कदाचिद्वदबोधसंभवेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना स्यादिति न किंचिदेतत्। लुधातोः व्यापारवाचकत्वं व्यवस्थाप्या स्यात् तस्यापि तदाचकत्वं व्यवस्थाप
यति। एवं चेति। लुधातोः व्यापारशक्त्येकरोमीति विवरणोदये लत्वविशिष्टे आख्यातशक्तिः। कल्पकत्वाभावे चेत्यर्थः। प्रवेतनेपीति काष्ठादावपीत्यर्थः
वाचकं विनेति। व्यापारे आख्यातशक्तिकल्पने बाधकं विनेत्यर्थः। गोरात्वायोगादिति व्यापारे आख्यातस्य लक्षणकल्पनायाः प्रत्याख्यत्वादित्यर्थः। ज
नकव्यापार इति शक्यतावच्छेदकोऽथे जन्तुत्वांशानिवेशस्तूपचतीत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधेन कत्वस्य प्रकारविधया भानानुभवाभिप्रायेण। तदर्थ

रामः

५

राम

इति आख्यातपदार्थ इत्यर्थः ननु त्रगुरुजनकत्वमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्वाभावं शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं लाघवादित्यत आह ननु चेति तयो। चेप
दर्शितापत्तिवारणार्थं गुणत्वेऽप्यन्यगतिरुक्त्याः ननु तथा सिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वस्यैवाख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमुचित
मिति भावः तहीति आख्यातस्य लत्वविशिष्टावाचक इत्यर्थः यत्ना विना भूतेति यत्नजन्यत्वाप्यायः पाकादिक्रियाविशेषस्तेन हेतुना तत्कारणीभू
तस्य लत्वानुमानादित्यर्थः अत्र पाकादिक्रियाया हेतुत्वोत्कीर्तनं च तादात्म्यसंबंधस्य व्याप्यताघटकत्वमभ्युपेत्य तथा हि पाको यत्नजन्यः पाकत्वा
दित्यनुमानात्पाके यत्नजन्यत्वसिद्धकाले तु ल्यबिल्लिवेद्यतया यत्ने पि पाकजनकत्वसिद्ध्यापचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाह इति भावः
नन्वाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे पचतीत्युत्तरं पाकजनकयत्नयानिति विवरणसंगतिरित्यत आह पचतीति तात्पर्यविवरणमिति। तात्पर्यविषयी
भूता धीविवरेमित्यर्थः। ननु यादृशवाक्यरूपपदास्तु लक्षणान्यतररूपपदव्यायादृशार्थस्य बोधस्वरवतात्पर्यविषयीभूतः प्रकृते
च पचतीत्यादिवाक्यधटकी भूतपदाद्व्यायत्ना बोधक्यंतत्र तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यं। धूमोस्तीति वाक्यस्यापि तत्प्रयोज्यानुमिति विषयीभूतवृत्तित्वात्
यैकत्ववत्पचतीत्यादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोज्यानुमिति विषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्वं संभवात् तात्पर्ये चास्माच्छब्दे तदर्थबोधो भवति त्यादिवाक्येनाभिलष्य
मानैतच्छब्दप्रयोज्यत्वप्रकारके तदर्थबोधोत्पत्तीक। ननु विवरणस्य परंपरया तात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने स
र्वत्र तथा संभवेन शक्तिग्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादत आह न्यथेति। अन्यलनार्थस्यापि विवरणच्छक्तिरूपने इत्यर्थः तथा च यत्रान्यलन्यत्वेनास्तित्वेव वि
वरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायास्यतीति भावः एवमिति तत्रोपदर्शितानुमानेन पाकाजनकयत्नानुमानेपीत्यर्थः यत्नस्येति पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः न
नु नुमानादुपस्थितेतथाविधत्वेन आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्यांतरकालिकशब्दबोधोभ्युपेत इत्यत आह तस्येति प्रपदार्थत्वात् पदानुपस्थापित
त्वात् पदानुपस्थापितार्थस्य शब्दबोधाविषयकत्वनियमेन तथा कल्पनायाः असंभवादित्यर्थः। ननु तत्र यत्नबोधकपरबोध्याहार्यतथाविधबोधांगी
कार्य इत्यत आह न्येति। ज्ञानानिर्योगाद्वृत्तीत्यादित्यर्थः व्युत्पन्नत्वादिति। शाब्दोपपदजन्यपदार्थोपस्थित्योस्तादृशकार्यकारणभावस्य सिद्धत्वा
दित्यर्थः तथा च ज्ञानातीत्यादावाश्रयत्वे बर्तमानत्वान्वयवारणार्थविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनाश्रयत्वोपस्थापकाख्यातपदानिरूपितवृत्तितानजन्य

भा. ३

द्वयोधं प्रतिप्रकृततासंबंधेन ज्ञाधानु निरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते हेतुत्वे कल्पनेन रथोगच्छतीत्यादौ धात्वर्थवर्तमाना
 न्वपवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन व्यापारोपस्थापकाख्यातपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रका
 र्त्तमानत्वप्रकारकशब्दो धं प्रत्याख्यातपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्यव्यापारोपस्थिते प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनेन च तत्राध्यातपद
 र्थेयत्वेवर्तमानत्वान्वयबोधासंभव इति भावः । ननु व्यतिरिक्तपक्षाख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशब्दो धं प्रति यत्नोपस्थि
 तेरपि विशेष्यतासंबंधेनातिरिक्तहेतुत्वकल्पना नुपपत्तिरिति चेत् एतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयाख्यातपदयत्न
 त्वविशिष्ट एव शक्तिरूपकल्पनाशालधीयत्वात् न चैवं कालः पाकजनकवर्तमानयत्नवात् वर्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमानात्त्वचतीत्या
 होपाकजनकवर्तमानयत्नानुभवोपपत्तिरित्याशंकां निराकरोति न चेति यत्नविगमेपीति तथा च व्यभिचाराद्यापिग्राह्यसंभवेन तथा
 विधानुमितिर्न संभवतीति भावः । ननु तथा विधवर्तमानयत्नविशिष्टकालिकविशेषणतासंबंधेन तादृशव्यापारस्य हेतुत्वमंगीकार्यम्
 अतो नोक्तानुपपत्तिरित्यतः प्राह धर्मविशेषेति चेन्न दिव्यक्षिति ताचेत्यर्थः ननु चेत्प्रस्तथा विधवर्तमानयत्नवान्धाविद्यव्यावृत्ता
 दित्यनुमात्रेव वर्तमानयत्नानुभवनिर्वाहो भविष्यतीत्यतः प्राह तदधिकरणेति तथा विधयत्नव्यधिकरणकाक्षादिव्यापारस्यापीत्यर्थः
 चैतथा विना भूतेति चैतन्यव्याप्येत्यर्थः इदं तु स्वस्वरूपकल्पनपरं न तु हेतुतावच्छेदककोटौ निविष्टतस्य निवेशप्रयोजनाभावादित्यर्थः
 ज्ञानादेरित्यादि न च सौंदर्यपरपर्यायशोभनत्वविशिष्टतथा विधव्यास्येव तथा विधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमुपेयमिति वा
 काष्ठारेरपि सौंदर्यसंभवे तथा विशिष्टहेतुसंभवे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् यद्यु तथा विधयत्नविशिष्टसमवायादेर्हेतुतावच्छेदकसं
 बंधत्वाभ्युपगमालव्यभिचारावकाश इति तदसत् तस्य संबंधताया प्रमाणभावात् पचतीत्यादौ सर्वत्र तसंबंधघटितव्यापिग्राह
 सत्त्वे प्रमाणभावाच्च । तत्राख्यातस्येति पचतीत्यादावख्यातस्य जनकयत्ने लक्षणया मंगीकार्यत्वात् इत्यर्थः नाधेनेनेति अतन्य
 धासिद्धिनियतो ह्यवर्तित्वरूपजन्यत्वात्मकस्य व्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात्तदपेक्षका
 र्यसामान्यजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धायाप्यत्नत्वजातिरेव न कृक्यतावच्छेदककोटि निवेशनस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ ननु सर्वेति

रक. २०५
५१

ती. ७ पा.

रामः
६

स्या

दंसं भवति जन्यत्वस्योक्तस्त्वत्वे तदेव न तस्यातिरिक्ततां मंगीकारात् तत्राचातिरिक्तजन्यत्वात्मकव्यापारत्वे स्यात्तपदशक्यतावच्छेदककोटि
 प्रविष्टत्वेन किंचिद्वाधकमुत्पश्यामः । साधकं च रथोगच्छतीत्यादौ लक्षणया अकल्पनमिति चेत्तत्त्वं व्यापारत्वस्यातपदशक्यतावच्छेदकको
 टिप्रविष्टत्वेनानंतसंयोगविभागादिरूपजन्यसामान्ये प्राख्यातपदशक्यत्वकल्पने गौरवात् तदपेक्षयत्नमात्रेति शक्तिरूपकल्पने लाघवा
 स्याति स्फुटत्वात् यत्नस्यापि व्यापारतया तत्र न शक्तिरूपकल्पनस्य व्यापारसामान्ये शक्तिरूपकल्पनस्याप्यावश्यकत्वात् केचित्वाख्यात
 स्य समवायमत्रिशक्तिः समवायत्वं शक्यतावच्छेदकं न ज्ञातिरिक्तं मुख्यप्रयोगश्च रथोगच्छतीत्यादौ पचतीत्यादौ च जनकत्वे लक्षणया
 नु तदपि न संप्रकृतं अतस्तसमवायेतच्छक्तिरूपकल्पने गौरवात् न च समवायस्यैकतयानगौरवावकाशो लाघवं चानंतयत्नशक्तिरूपकल्प
 नापेक्षया स्फुटमेवेति वाच्यम् एकस्मिन् समवाये आख्यातशक्तिरूपकल्पने केवलं चेत्तस्य घटज्ञानवत्तादृशायां चैत्रोद्धरणं जानाति वनेत्रो
 जानातीति प्रयोगपक्षः भवत्यने प्रात्मत्वादिसमवायापेक्षया ज्ञानादिसमवायस्यैव लक्षणभावेनात्मत्वादिसमवायवृत्तिर्नैत्रात्म
 नितानाभावदशायामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् यदि चाख्यातपदाथे समवायाचयेत तदा त्मनिरूपितत्वविशिष्टस्वरूपस्य संब
 धत्वमंगीकार्यत्वात् साधकवाधकोद्धारः संभाव्यते तथाप्यतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातपदशक्यतावच्छेदकमुत्तविशेष्यतासंबंधेन तत्रात्रवि
 शेष्यकज्ञानादिक्रमित्यत्र विनिगमा नाविरहेण गौरवेदुद्धरणमेव यत्नशक्तिवादिमनेन यत्नत्वस्य जातिन यातदितरस्य यत्नसामान्य
 साधरणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेदकस्यासंभवदुक्तिरुक्तया लाघवस्य प्रत्युल्लोच्य शक्यवाराणीयत्वमेवेति सुधीनिरन्यत्वं यत्नस्य
 कते यत्नविहायेति मधवादिनि जनकयत्नशक्तिवादिनामपि जनकशक्तिरूपकल्पनस्यावश्यकतया जनकशक्तिवादिन एतदति
 रिकृतशक्तिरूपकल्पने लाघवोदित्यर्थः तथा चेति जनकमात्रेशक्तिरूपकल्पने चेत्यर्थः अचेतने पीत्यादि रथोगच्छतीत्यादौ गमनज
 नकनोदनाख्यसंयोगादेः रथादौ सत्त्वेनाख्यातस्य शक्येव तथा प्रयोगसंभवेन तत्राश्रयत्वादेः लक्षणकल्पनापि नास्तीति भावः

ती

राम

न

प्रपञ्चस्यपीति नवासाधारणजनकेशक्तिरीकरणीया अष्टस्यसाधारणकारणतयानतद्वतिपाकश्रुत्यपुन्येपचतीतिप्र
योगपक्षिरितिवाच्यं गौरवात् ननुपाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतयायागदिगोचरकृतिकालेपिपचतीतिप्रयोगपक्षि
तिशंकोवास्त्यतिः पाकजनकादृष्टजनकतिमानाभावात् इति तस्यपाकारिजनकादृष्टजनकत्वेनपाकप्रयोजनकतयाभ्यासिद्धत्वेनवा
धादिनानुमानादिप्रमाणयानवतारादित्यर्थः अतएवेति तज्जनकोष्ठजनककृतेरतज्जनकत्वे
प्रमाणभावादेवेत्यर्थः सित्वादिरित्यादि हिरतिः सकर्तृकार्यत्वादिति श्वरानुमाने इत्यर्थः तज्जनकति हिरत्यादिजनकत्वेत्यर्थः
अधीरप्रसंगोपीति इदमापाततः तत्रसकृत्कृत्वस्यादृष्टादृष्टकृतिजन्यत्वात्कृतयानुपपत्त्यभावादिति ननुकृतीष्टसाधनताया
विध्यर्थत्ववादिसौंदर्यमतेतज्जनकादृष्टजनककृतेरपितज्जनकत्वस्यवेदबोधितत्वेनदुरपद्रूपत्वात् अथमितिप्रसंगोद्भूततया
हभावेवेति तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वेप्रमाणसद्भावेवेत्यर्थः तादृशकृतिवारणमयेति तादृशकृति कालेतथाविधप्र
योगवारणयेत्यर्थः त्वयापीति जनकमात्रेधात्वादिनापीत्यर्थः ननुजनकयत्वे प्राख्यातस्थशक्ति कल्पनेशक्यतावच्छेदकगौर
वात्तदपेक्ष्येनलयत्नत्वविशिष्टशक्तिकल्पनपि बोधितत्वात्तथाह यत्तमात्रमिति यत्तत्वाविशिष्टमात्रमित्यर्थः नवा
स्यातस्ययत्नमात्रवाचकत्वे प्राख्यातपदयत्नपदयोः पर्यायतापक्षिः तच्छ्रुतावच्छेदका वक्षिन्तशक्तत्वस्य तत्पर्यायताप
दार्थत्वादितिवाच्यं इष्टत्वात् ननुविषयित्वस्यधात्वर्थसंसर्गताभ्युपगमेपाकानुपधायकपाकगोरेवेत्यत्ववतिपुन्येपच
तीतिप्रयोगपक्षिरित्यत आह जनकत्वेवेति प्रलोपधायकत्वेवेत्यर्थः प्रलोपधायकत्वेचतत्तद्वक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वमिति
रिक्तत्वेत्यन्यदेतदितिभावः वेद्याकरसामतमाह कर्तृकर्मणीति लकारवाच्ये प्राख्यातवाच्य इतीति इत्येत्यर्थः समा
नाधिकरणानुरोधादिति नामाख्यातयोरेकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेता
दृशानुभवमात्राभावेइत्यत आह न्यथेति कर्त्रीख्यातकर्मख्यातयोः कर्तृकर्मगौरवनिधायकत्वइत्यर्थः

रामः
७

वार्थ ५

नयोरिति तृतीयाद्वितीयो रित्यर्थः अनभिहित अधिकारीयत्वादिति कर्तृकर्मनिधायकाख्यातसमनिव्याहारेभिहितत्वा
दित्यर्थः अत्राख्यातेनकर्तृनाभिधीयतेतत्रतृतीया यत्रचाख्यातेनकर्मनाभिधीयतेतत्रद्वितीयाभियुक्तसंभनेतिभावः नन्वाख्या
तस्यकृत्वनिधावकत्वानभिधीयकत्वेवद्वितीयातृतीयायोर्नियामकेस्तथाचव्यर्थमाख्यातस्यकर्त्रीधनिधायकत्वमित्यत आ
ह कर्तृनिधानस्येति अविशेषित्वादितिकर्मख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः तथाचनेयाधिकृतयेकर्मख्यातस्थापिकृतिवाचकतयात्रतृती त
तिभावः यानस्यादित्यर्थः नचनेयाधिकृतयेकर्मख्यातस्यकर्मकृतयावयमेतदितिवाच्यम् प्राचीननेयाधिकृतयेवेतदभिधानात्स्फुटीभावि
यतिचेदमुपरिष्ठादिति शङ्के कर्तृकर्मत्यादिनियमः द्वितीयातृतीयायोस्तदभावयोश्चनियमइत्यर्थः यत्रधातृत्वरप्रत्ययेनकर्तृगतसं
ख्यानिधीयतेतत्रकर्तृरितृतीयायत्रकर्तृगतसंख्यानाभिधीयतेतत्रकर्तृतीया एवंयत्रधातृत्वरप्रत्ययेनकर्मगतसंख्यानिधीयतेत
त्रकर्मणीद्वितीयाभावः तेनयत्रकर्मगतसंख्यानाभिधीयतेतत्रकर्मणीद्वितीयेतिभावः चेन्नैरादृष्टोपपत्त्यादाविति ननुसुपः संख्या
निधायकत्वेचेन्नैरूपवानित्यदाहरणं त्यक्त्वाचेन्नैरादृष्टोपपत्त्यादाविति ननुसुपः संख्या निधायकत्वेनेति
नवमस्तीतिन्यायेनचेन्नैरूपवानित्यादौगच्छतीति चिन्तामध्याहृत्यानिडे वसर्वत्रसंख्याबोधसंभवेनसुपः संख्या निधायकत्वेनेति
शंका निराकरणसंभवेनसुपः संख्या निधायकत्वेनक्रियतयाविधवाक्यपर्यंतानुधावनस्यानैयत्यादिति दृष्टशक्तेः सुपस्वेति अवश्यसं
ख्याकृत्प्रशक्तेः सुप्यादित्यर्थः नतदभिधायकत्वमिति न संख्या निधायकत्वमित्यर्थः तथाचदेवदत्तो गच्छतीत्यादावपितिः संख्या निधाय
कत्वेनतृतीयास्यादितिभावः तादृशसुपमिति द्वितीयादिसंख्याबोधकं सुप्यादित्यर्थः द्वितीयादिप्रत्ययादिति तथाचतत्रद्वित्वबोधाना
यातुपपत्त्यातिडेपिसंख्यावाचकत्वमित्यर्थः यत्तुचेन्नैत्रागच्छतइत्यादौमैत्रपदोत्तरसुबिभक्ते द्वितीयादिनाक्षरानि कृतयादि
त्वादिवोधसंभवेतिः संख्या निधायकत्वं निर्युक्तिकमिति तद्वन्नइयं विनगमनाविरहेणतत्रचेन्नपदोत्तरसुबिभक्तेरपिद्वि

नरि ७

त

त्वबोधस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वयमेतद्वयं च गच्छतीत्यापत्तेर्द्वौ रत्वात् तत्रैकवचनोपस्थिते कत्वाचित् चैत्रादौ च इति ह्यपस्थाप्य द्वित्वा
 देरन्वय इति तु नाशं कृती च तत्रैकत्वस्याविवक्षितत्वादिति ननु तथाप्युपपत्तिरिति युक्त्यातिशयोक्त्या निधायकत्वं न स्वरूपकत्वाभिधा
 यकत्वं तु तस्थानिर्युक्तकमित्याशं कामपाकसु माह ननु वादेकवचनत्वादिनैवेति तथाचैकवचनत्वविशिष्टसु प्रत्येकत्वशक्ततावच्छे
 दकत्वकल्पने गौरवात्तदपहायेकवचनत्व एव शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने मुचितं एकवचनत्वाच्चान्युक्तेरेकवचनत्वेन परिभाषितत्वं न
 च विवदिसाधारणमिति विवादिरप्येकत्वबोधकत्वमशक्तमिति भावः केचित्तु पचतीत्यादावाख्यातपदाच्छ्रयया शक्त्या वाक्यमुच्यते
 धोपितत्र नियमैकत्वबोधस्थानुभवसिद्धत्वाच्चैकत्वबोधकत्वमावश्यकं न चाख्यातस्यैकत्वविशिष्टकृत्तरित्यं गतिरिति ननु नि
 यमत्तयुतीयमाने व्यर्थे लक्षणकल्पने यत्ने व्याख्यातशक्तिकल्पनस्थानिर्युक्तकत्वं लक्षणैव तत्र यत्नबोधसंभवादि माहः कर्तृक
 र्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामित्याभ्यासस्तीत्यंतशंका ग्रंथोपरिवेयाकरणाः समाधत्ते स्म तस्यादि तथाच सुविभक्तिविनाशक्य
 त्वयस्यावस्थानासंभवात्कृत्योत्तरसु परस्मै संख्याबोधसंभवे हतः संख्याबोधकत्वा निर्युक्तकं न च विनिगमनाविरह इति वाच्यं एक
 वचनत्वेन सुपस्तत्र शक्तेरन्यत्र लक्षणात् एव च चैत्रो गमंग नवानित्योदोगमिधात्तरकृत्यत्यस्य संख्या निधायकत्वेन तृतीयाप
 त्तेर्ब्रह्मणो व्यशक्यवारणत्वादिति भावः ननु यत्राख्यातेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र प्रथमा यत्र च तेन कर्तृगतसंख्या निधीयते
 तत्र तृतीयादि नियमो वाच्यः कृत्यत्यस्य स्थले च कर्त्रीदेरभिधानानभिधानाभ्यां तथा च तत्र न कोपि दोष इत्यत आह किंचेति न नियम
 इति कर्त्रीत्यातेन कर्तृगतसंख्ये बाभिधीयते न तु कर्मगतसंख्या एवं कर्मीत्यातेन कर्मगतसंख्ये बाभिधीयते न तु कर्तृगतसंख्येति नि
 नियमात्ता भइत्यर्थः ननु तादृशनीयमाला ने काक्षति रित्यत आह पदार्थतावच्छेकावच्छिन्नस्येति एकत्वत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः प्रतीक्षा
 दिवशात् एकत्वत्वावच्छेदं लानि रूपितशक्तिवशादित्यर्थः तथाच चैत्रो गमंग छतीत्यत्राख्यातेन कर्मगतसंख्या बोधने बाधकाभावे

रामः
८

क

नतत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात् एवं चैत्रेणोदनः पचत इत्यत्राख्यात्यातेन कर्तृगतसंख्या बोधने बाधकाभावेन तत्राधिकर्तृरि प्रथमा
 पत्तेरिति भावः ननु कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रैकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं एवं कर्मैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मैकत्वत्वं शक्यतावच्छेद
 कं वाच्यम् तथाच शक्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदं नैदानं सर्वत्र कर्मसाधारणैकत्वबोध इत्यत आह कर्त्रैकत्वत्वादिना निधानेति कर्त्रैक
 त्वत्वादिना कर्त्रैकत्वादौ कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिकल्पने त्वित्यर्थः आदिना कर्मैकत्वत्वादिपरिग्रहः प्रमिधेयत्वं शक्यतावच्छेदक
 कोटिप्रविष्टत्वं इदमुपलक्षणां कर्त्रीदिपदस्यापि शक्ततावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमित्यपि बोध्यं न च तेन किमायातमित्यत आह शक्त्या वि
 त्यादि शक्त्यावित्यस्य गौरवमित्यनेन नान्वयः तथाच कर्त्रीदि धृतिधर्मविशिष्टशक्तिकल्पने न तद्विधर्मेशक्यतावच्छेदकत्वकल्प
 ने न कर्त्रीदिपदधृतिधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने न च महोदयैवाधिकनयेवं वाकरणा मते तु एकत्वत्वादिना शक्यतावच्छेदकवच
 नत्वादिना च शक्ततेनिला धर्ममतिस्पृष्टमिति भावः वैयर्थ्याकरणा मते मुपसंहरति तस्मादिति तद्व्येरावेति तिस्रादिनावेत्यर्थः न चैवं सति
 वैयर्थ्याकरणा मते कथं न कर्त्रीद्याख्यातस्थले कर्मोदो संख्यान्य इत्यत आह कर्तृदेति कर्त्रीदिसंख्येयोरैकप्राख्यातपदोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः
 वाच्यमिति कर्त्रीद्यातादिस्थले संख्यायाः कर्त्रीदिषु प्रत्येकत्वमित्यर्थः तथाचैकपदोपस्थाप्यानामर्थानामसति बाधकैकत्राप
 रान्वय इति नियमेनैकत्वादिप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधन कर्त्रीद्यातपदज्ञानजन्यशास्त्रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्त्रीद्या
 तपदजन्यकर्मोपस्थिते विध्यतासंबंधने हेतुत्वस्यैकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधने कर्मीद्यातपदज्ञा
 नजन्यशास्त्रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मीद्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थिते विध्यतासंबंधने हेतुत्वस्यैकत्वत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधने
 कर्मीदो संख्यान्य इति भावः ननु कर्त्रीद्याख्यातत्वेन कर्मणि चात्मने पदत्वेन शक्तिकल्पने चैत्रः पश्यते तं तु इत्यादिप्रयोगपत्तिः तत्राख्यात
 स्याख्यातत्वेन कर्तृदेरशक्ततावच्छेदकस्यैकपत्तिरिति संभवेनात्मने पदत्वेन च तस्य कर्मेशक्यतावच्छेदकस्यैकपत्तिरिति संभवेन तयोस्तत्र चैत्रतं
 नादावनेदसंबंधनान्यबोधे बाधकाभावादित्यत आह कर्तृकर्मत्वादि एकत्वावच्छिन्नमिति एकस्मिन्काले एकस्याकृष्णमित्यर्थः तथाचै

२

तंड

तदाख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारक ~~कर्तृत्व~~ शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिना ~~बोध~~ तदाख्यातपदजन्य ~~कर्तृत्व~~ प्रकारककर्मविषयशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिनाचिप्रतिबंधकत्वस्य कल्पनीयतयानैकदेकाख्यातपदात्कर्मणोर्बोधोपपत्तिरिति भावः ~~कर्तृत्व~~ तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधकसुखिनस्मिन्निव्याहृतधातुसमनिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्राप्तिरेवं तदाख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्मशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानजन्यव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्राप्तिरेव हेतुत्वस्य कल्पनीयतयानैकदेकाख्यातपदात्कर्मणोर्बोधोपपत्तिरिति भावः ~~कर्तृत्व~~ तदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृशाब्दबुद्धिजनकतावच्छेदककोटौकाख्यातपदांशेयगद्यसमनिव्याहृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपपत्तिरिति भावः नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठतेऽवदंतीति नैयायिकनयेनाद्यवसिद्धकृतित्वादिसक्यतावच्छेदककारख्यातपदादुक्तानुक्तविभागमूलीभूतकर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानभिधानविधानककर्तृकर्मसाधारणेन संख्याबोधापादानं निराकृतं माह भावनाविशेष्यइति समानपदोपपत्तिरिति नैयायिकः एकपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेकपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थान्वयित्वमिति नैयायिकः प्रयोजकत्वादुपक्षणीयइति चेन्नैवं तथाविधनियमस्वीकारेलाघस्येव प्रयोजकत्वसंभवात् तदाख्यातपदोपस्थाप्यभावनारूपैकस्थान्वयबोधार्थमवश्यं पदार्थोत्तरचैत्राद्यपत्तिरिति कल्पनाभावशक्यं प्रत्ययापदार्थोत्तरस्य चैत्रादः पदजन्योपस्थित्यभावे शाब्दबोधेऽभावात्पत्त्या तत्र भावतान्वयस्यानुपपत्तेः तथाच

तथाहि २

ही

रामः

संख्याया अपि चैत्राद्यन्वयस्वीकारे पदार्थोत्तरोपस्थित्यंतरा कल्पनप्रयुक्तलाघवमिति स्फुटमेवेत्युक्तं नियमाभ्युपगमः नचोक्तनियमाभ्युपगमे पचेत्तदाहो कृतिसाध्यत्वाच्चितपाके संख्यान्वयापत्तिरिति वाच्यम् तदाख्यातपदज्ञानजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधकसुखिनस्मिन्निव्याहृतधातुसमनिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्राप्तिरेवं तदाख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्मशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानजन्यव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्राप्तिरेव हेतुत्वस्य कल्पनीयतयानैकदेकाख्यातपदात्कर्मणोर्बोधोपपत्तिरिति भावः नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठतेऽवदंतीति नैयायिकनयेनाद्यवसिद्धकृतित्वादिसक्यतावच्छेदककारख्यातपदादुक्तानुक्तविभागमूलीभूतकर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानभिधानविधानककर्तृकर्मसाधारणेन संख्याबोधापादानं निराकृतं माह भावनाविशेष्यइति समानपदोपपत्तिरिति नैयायिकः एकपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेकपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थान्वयित्वमिति नैयायिकः प्रयोजकत्वादुपक्षणीयइति चेन्नैवं तथाविधनियमस्वीकारेलाघस्येव प्रयोजकत्वसंभवात् तदाख्यातपदोपस्थाप्यभावनारूपैकस्थान्वयबोधार्थमवश्यं पदार्थोत्तरचैत्राद्यपत्तिरिति कल्पनाभावशक्यं प्रत्ययापदार्थोत्तरस्य चैत्रादः पदजन्योपस्थित्यभावे शाब्दबोधेऽभावात्पत्त्या तत्र भावतान्वयस्यानुपपत्तेः तथाच

यमेव द्वितीयांतपदजन्योपस्थिति विषयीभूतार्थस्य शब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतया इतरा विशेषणत्वविरहादेव तत्र भावनायाः प्रत्ययबोधोप-
 क्षिप्तारणसंभवात् तत्र भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययपदजन्य शब्दबुद्धिवाचिन्तप्रतिप्रथमांतपदजन्योप-
 स्थिते विशेष्यतासंबंधेने हेतुत्वं कल्पते न तु तत्र कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमपि निवेश्यते तस्य निर्वचनाशक्यत्वात् न च प्रकृतशब्दबोधे इतरा वि-
 शेषणत्वमेव तत्र प्रकृतत्वं प्रथमांतपदजन्यत्वमिति वाच्यं चंद्रवमुखबेदोराजते इत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहात् नवनबोधे चंद्रभावना-
 न्वयानुपपत्तेः न च प्रथमांतपदजन्य शब्दबोधे विशेष्यत्वभाववत्त्वमिति याविधिशब्दबोधे इतरा विशेषणत्वमेव तदिति वाच्यम् ।
 तथासत्येतादृशधर्मस्योपदर्शितकारणतावच्छेदककोटो निवेशपरस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावो-
 हुत्वं स्यदुष्यरिहृत्वात् तथाविधान्वयबुद्धिप्रतिस्वीयविशेष्यत्वभावविशिष्टप्रकारतासंबंधनशब्दबोधे स्वकार्यकाले चक्षितया
 प्रतिबंधकत्वकल्पनमुचितं तादृशप्रतिबंधकाभावादिकारणत्व कल्पिकाव्युत्पत्तिः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वादिगुणैर्न दर्शिता तादृशव्युत्प-
 तौ तथा विशेषणानुपादाने तादृशप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वा प्रपञ्चचंद्रवमुखमस्तीत्यादौ चंद्रादिपदार्थभावनायाः प्रत्यय-
 प्रसंगइति तदुपादानमित्यपि परस्मै उपदर्शितप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदकको-
 टोपदर्शो प्रथमांतत्वविशेषणोपादानस्य व्यर्थतया तत्र तदुपादानसंपादकतया विधिविशेषणस्य व्युत्पत्तौ निवेशे प्रयोज-
 नाभावादिति चेत् तत्र तदनिवेशो द्वितीयाविभक्त्यंताद्यनेकपदेषु तथाविधोपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्व-
 कल्पने गौरवात् प्रसमन्ते प्रथमांतपद एव तत्कल्पनमिति त्वाद्यवस्थेवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटोपदर्शो प्र-
 थमांतत्वनिवेशे संपादकतयोपदर्शितव्युत्पत्तावपि तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् अन्यथा तदनुसारेणोपदर्शित-
 विशेषणघटितकार्यकारणभावकल्पनायाः प्रयोगादिति ननु भावनाया इत्यादिगुणस्योपदर्शितरीत्या व्युत्पत्ति-

राम
१०

निबन्ध ३३

घटित

करणी

परत्वे तथैवेत्यादिगुणस्य कोटि इति चेन्न भवेति तथैवेति तादृशव्युत्पत्तिनुसारेण तल्लोपेणैवेत्यर्थः तथाच प्रतिबंधकाभावहेतुतादृशपदजन्योपस्थिति-
 र्वादिनैवेति नुनिर्गलितार्थः सांकोटीत्यात् । कार्यकारणभावस्थोकांक्षाविषयत्वात् कल्पनीयत्वादिति यावत् तथाचोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेणोप-
 रितकार्यकारणभावकल्पयित्वा भावनायाः प्रत्ययानुपादनीयइति भावः उपदर्शितव्युत्पत्तौ किं नानमिति तु नाशकनीयं तत्रानुभवस्यैव शर-
 ण्यत्वात् अन्यथा व्युत्पत्तिभावस्येवोच्छेदापत्तेरिति तत्र पञ्चवितेन तथैवेति भावनाविशेष्यकत्वरिकर्मणि चेत्त्यर्थः ननु भावनाविशेष्यसंख्यान्व-
 यस्वीकारे चेत्राणामुप्यत इत्यादौ संख्यानन्वयापत्तिस्तत्र भावनाविशेष्यविरहादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह चेत्राणामुप्यत इत्यादिना प्रथमांतपद-
 भावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्याद्यगमनतनसहान्वयः ननु चेत्राणामुप्यत इत्यादौ धात्वर्थेण भावनाविशेष्यत्वेनात्वेन तथाच त-
 त्रैव संख्यानन्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितस्त्वसंख्याद्यनन्वय इष्टापत्तिरित्यत आह धात्वर्थस्येति व्युत्पत्त्यावादिती तथाच भावनाविशेष्य-
 एत्वेनैव धात्वर्थान्वयइति व्युत्पत्तिवत्सिद्धस्य चेत्रः स्वपतीत्यादौ स्वापादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तथाविधवाक्यजन्यश-
 ब्दबुद्धिवाचिन्तप्रति-प्राख्यातपदजन्य भावनोपस्थिते विशेष्यतासंबंधेने हेतुत्वस्य कल्पनात् चेत्राणामुप्यत इत्यादौ स्वापादेर्भावनाया वि-
 शेष्यत्वेनान्वयेकाद्यकत्वमिति भावः ननु भावणविशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वयइति व्युत्पत्तेर्भावाख्यातस्त्वसंकोचः कल्पनीयः भावाख्या-
 तस्त्वले च धात्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वयइति व्युत्पत्त्यंतरमंगीकृत्य कार्यकारणभावांतरकल्पयित्वा उपदर्शितस्त्वधात्वर्थविशे-
 ष्यभावनाप्रकारकवाधोगीकारेति विरहइत्यत आह भावनाया वाधित्वाच्चेति चेत्राणामुप्यत इत्यादौ प्राख्यातायाः श्रयत्वरूपाया भाव-
 नायाः स्वापेकाधेन तत्रान्वयासंभवादित्यर्थः ननु निरूपकत्वसंबंधेनैव तत्र तस्याः प्रत्ययः संभवतीति चेत् तथासति चेत्राणामुप्यतेन
 मेत्रेणोत्पादो न नार्थानन्वयापत्तेः ननु तत्र निरूपकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य स्वापे प्रत्ययसंभवात् तत्र न
 भावी न्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं इत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयानि स्फुटतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काश्रयत्वाभावस्यालीकृतयाः संभवेनोपदर्शितापत्तेर्दुर्वारत्वात् चेत्राणामुप्यत इत्यादौ एककालीनत्वादिसंबंधेन स्वापे प्राश्रय-

मचतीति वाक्यघटितशब्दसामग्रीदशायां घटवद्भूतलमिति प्रत्यक्षवारणमतया विधानेन कविप्रत्यक्षे प्रष्टुं कृतं विंध
कले गौरवाद्भूतसामग्रीविशिष्टा न्यप्रत्यक्षे सामग्रीप्रतिबंधिके निरीत्ये तर्कः = ९

आख्यातस्य कर्त्रीदिशस्त्रिद्वयनेनेवाधिकमात्रमपेक्ष्य लाघवसंभवात्तथैवोचितं तत्राहि तन्मतेवर्तप्रकारकज्ञानाभावलो
किकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्याख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशब्दबोधसामग्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पने पितथावि
धशब्दसामग्रीकालेकत्वे प्रकारकज्ञानाभावासत्वेन विधयासत्तयेन तथा विधलोकिप्रत्यक्षानुत्पादसंभवे तथा विधप्र
तिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनाभावप्रत्युक्तलाघवमतिस्फुटमेव नैयायिकमतेन तथा विधशब्दबोधसामग्रीकाले तादृ
शज्ञानाभावरूपविषयसत्त्वेन विना तथा विधप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनं तथा विधप्रत्यक्षवारणमशक्यमिति तत्कल्पने
महज्जोरवमिति नववैयाकरणमते कतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षं प्रति तथा विधशब्दबोधसामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनाव
रूपकत्वेन नैयायिकमतेमपेक्ष्य लाघवावकाशः नैयायिकमते तथा विधकल्पनाया अभावादिनिवाच्यं वेद्याकरणमते कल्प
रूपस्थितिकाले कतिप्रकारकज्ञानसत्त्वस्यावश्यकतया तथा विधशब्दबोधसामग्रीकाले विधयासत्तयेव कतिप्रकारकज्ञाना
भावप्रत्यक्षवारणसंभवेन तथा विधप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनोपदर्शितलाघवस्यास्तृतात्वात् यदि चेत्तदीना
स्त्वस्त्वरीत्या ह्येन निर्वाहेन तत्र तथा विधप्रतिबंधकाभावहेतुत्वं नाधिकमिति मन्यते तथापि तादृशप्रतिबंधकाभावे प्र
त्यक्षहेतुत्वसंबंधे गौरवं नैयायिकानामित्याहुः तदपि न विचारसहं गुरुशरीरपाकानुकूलकृत्याश्रययोग्यताज्ञानत
या विधकृत्याश्रयभेदज्ञानाभावत्वात्मकबाधाभावत्वादि रूपगुरुधर्मावच्छिन्नादिघटितशब्दबोधसामग्याना
वेऽन्येषां पटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंबंधकल्पने वेद्याकरणमतएव गौरवसंभवादित्यास्तां विस्तरः कथमिति केन
संबंधेन भावनाया विशेष्यइत्यर्थः सिद्धांती शंकते विषयनयेति अन्यथास्य व्यर्थपदार्थैर्निदेशो भावनाया विशेष्ये
तथा चैवैरेण पच्यते तंडुलइत्यादौ तंडुलो विषयता संबंधेन भावनाया विशेष्यइत्यर्थः सविषयव्यापारइति

रामः
१२

विषयतासं २

सविषयव्यापारानभिधानस्तुल्यइत्यर्थः रथेन गम्यते गमइत्यादौ नोदनारूपसंयोगस्तु पव्यापारस्य व्यापारार्थतया तस्य
च निर्विषयतां ध्वेन गमादावन्वया संभवेनोपदर्शितरीतिरत्यंता संभवदुक्तिकतेति भावः मेन निष्ठपक्षभावेनेति मे
निष्ठव्यापाकानुकूलभावना न द्विषयस्तंडुलइत्यर्थः तंडुले तथा विधभावना विशेष्यविषयत्वं तूपादानत्वारण्यनास
मित्यवधेयं कर्माख्यातस्तुल्ये कर्मत्वप्रकारकैर्कर्माविशेष्यकबोधस्थानुभवासिद्धत्वेत्वाह मेन निष्ठेति प्रतीयतइति तादृ
शवाक्यजन्यशब्दबोधेति शेषः साक्षात्पर्यया वेति प्रत्यक्षोपदर्शितबोधद्वयोर्विकल्पनिरोधेन तथा वैकल्पिकोपा
दानमिति ध्येयं रथेन गम्यते गमइत्यादौ गमभावनायाऽप्रत्यक्षप्रकारमाह रथेन गम्यतइत्यादिना तथा च कर्माख्यात
स्तुले भावनाया धात्वर्थे न्यः क्वचिद्विषयतया कुत्रचिद्व्यवहृतया कर्मणि तु परंपरयैवेति भावः प्राचीनमतं दूषयितुं न बी
नमतं दर्शयति नव्यास्त्विति तदुक्तमिदं व्यातस्तुले प्राधेयत्वस्य तृतीयाथेत्वकर्माख्यातस्तुले यत्र भावना विशेष्य
त्वेनान्वेति कर्माख्यातस्तुले स एव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वेतीत्यनुभवलोपापत्तिः एवं तादृशवाक्येन तथा विधबो
धजनने प्राधेयत्वे तृतीयापदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरवं चेत्प्राह संख्यामात्रं चेति मात्रपदे
नाधेयत्ववच्छेदः संबधश्चैत्रभावनयोः संबधइत्यर्थः वाक्यार्थइति तथा विधवाक्यानुपूर्वीबलात् शब्दबोधे भासतइ
त्यर्थः तथा च तथा विधश्चैत्रभावस्तदा संख्यामात्रं तृतीयाथे प्राधेयत्वं तु संबधमर्थादया भासतइति भावः तथेति
वाक्यार्थइत्यर्थः तदपीति फलमपीत्यर्थः तथेति वाक्यार्थसंबधइत्यर्थः भासमानत्वादिति तथा च नामार्थात्त्वर्थयोर्भेदन्वयबो
धानभ्युपगमेन कर्माख्यातस्तुले फलप्रकारकबोधानुभवापलापेन तत्र फलस्य संबधविधया भासतइति भावः विधानव
कलासाक्षादिनि नयनासंबधेन क्रियाविष्टयत्वं तस्य धातुतोऽभावादित्यर्थः एतद्विशेषणविशेष्यभावेत्यादि

विशेष्यता

न

लविशेष्यकक्रियाविशेषणकबोधस्थधातुतोऽशक्यत्वादित्यर्थः एतावताशचीनमनंदप्रयित्वानवीनः स्वमतमुपसंहरति
 तत्प्रादिनि इत्यत्रेति फलस्यात्मनेपदाद्यैवेत्यर्थः ननु न्यतइति तथाच कर्माख्यातस्थले कृतविशेष्यकजन्यतासंसर्गक
 क्रियाविशेषणकबोधोऽनुभवसिद्धः सचानुपपन्नइति भावः भावनाविषयस्य चेति भावनायाविषयस्य चेत्यर्थः अतः चये
 जन्यतासंबंधेन फलेऽन्ये अत्र लक्ष्य इति कर्माख्यातस्थले कृतइत्यर्थः तथाच तत्राख्यातार्थान्तरे वर्तमानत्वादौ धात्वर्थ
 स्थान्नापत्तिवारणार्थं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानि रूपितविशेष्यतासंबंधेन शास्त्रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्याख्यातपदजन्यकृत
 पक्षिने विषयेनासंबंधेन हेतुत्वस्य कृत्यनान्धात्वर्थविशेषणत्वेन निदर्शयते इत्युच्यते इति भावः कृत्यनिधायक इति कृत्यन
 निधायोभावकर्मविहितत्वस्य यस्तद्योगे भावनाकृतप्रशस्ते स्तृतीयास्तु परत्यर्थः कृत्यनत्वादिति चेत्त्रेण गतामित्यादि
 भावादिविहितकृत्यस्य स्थले कृत्यत्वादित्यर्थः तथाविधकृत्यस्य स्थले सुबर्थकृतिनिष्ठप्रकारतानि रूपितविशेष्य
 तासंबंधेन शास्त्रप्रतिधातुपदयोपस्थिते विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य कृत्यत्वात्सुबर्थकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यबोधेना
 धकाभावइति भावः ननु कर्माख्यातस्य कृति कर्मत्वाभिधायकत्वे चेत्त्रेण पचति तंडुलस्तंडुलं पच्यते चेत्त्रदित्यादिप्रयोगपत्रि
 इत्यत आह कृत्यकर्मवदिति वैश्याकरणमने यथा कर्माख्यातत्वे कृत्यशक्तौ वच्छेदककर्माख्यातत्वं कर्मशक्ततावच्छेदकं त
 यानेय्यायिक मने पि कर्माख्यातत्वं कृतिशक्ततावच्छेदकं एवं कर्माख्यातत्वं कर्मत्वशक्ततावच्छेदकमित्युपदर्शितस्थले
 कृति कर्मत्वयोर्बोधाभावात् नोपदर्शितप्रयोगपत्रिरिति भावः ननु कृति कर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदककर्माख्यातकर्माख्यातत्वे
 उच्येतेन त्वाख्यातत्वमित्यत्रोपष्टंभकान्तरमाह नचेति तथासति पच्यते तंडुलो मे त्रदित्यादिप्रयोगपत्रिरपि दुर्वारेति भा
 वः केचित्तु प्राख्यातत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकं लाघव्यात् न चैवमुक्तप्रयोगपत्रिः कृतिविशेष्यकारख्यातपदनि
 रूपितशक्तिज्ञानेन कृतिशास्त्रबोधे जननीये चेत्त्रस्तंडुलं पचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनात् एवं कर्म

रामः

तः

लविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानेन कर्मत्वबोधे जननीये चेत्त्रेण पच्यते तंडुल इत्याद्यनुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाच्चो
 पदर्शितापत्तेरभावादिति एवमन्यत्राप्यापत्तिशंकापेकोप्यानुपूर्वीज्ञानसहकारित्वस्तु सलिलधाराधोरणी निरपनीयैति प्राहुः
 ननु कर्माख्यातस्य चेत्त्रकृत्यपरनामकभावनायत्वं न हि कुतो भावनान्वयिनिसंख्यान्वयनियमः चेत्त्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ नो
 वनान्वयिनितंडुले संख्यान्वयेन व्यभिचारादित्यत आह निडुपस्थापितायाइति तथाच संख्यायाः प्रथमांतोपस्थाप्य एवायं नि
 यमोननुभावनान्वयिनितस्यान्वयनियमइति भावः ननु प्राख्यातोपस्थाप्यान्वयिनेव संख्यायाः प्रत्ययनियमः किंतायुपेत
 स्तथासत्यपि कर्माख्यातस्थलेऽनुपपत्य भावइति चेन्न तथा निधमांगीकारे नश्यतीत्यादौ वर्तमानत्वादिविधिहेनाशादावपि सं
 ख्यान्यप्रसंगादिनि कृत्यकर्मविहितारख्यातशक्तिमुपपाद्यत्वे कर्मविहितकृत्यस्य यशक्तिमुपपादयति चेत्त्रो गतेत्यादि
 अपसार्यतामित्यतस्तत्कृत्यकर्मणा कृत्यत्वे इत्यनेनान्वयः कर्मादिविहितकृत्यः कर्माद्यवाचकत्वे चेत्त्रो गतेत्यादौ समानलि
 गत्वानुपपत्तेः समानलिंगकृत्यत्वेऽनेदान्वयबोधस्थानुभवसिद्धतया तस्यानिवोहादिति भावः ननु तादृशानुभवे माना
 भावइत्यत आह नोक्तान्तरप्यतीत्यादि अत्र च कृत्यस्य यस्य कर्माद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतिरूप्यतीत्याद्यन्वयबोधस्या
 त्र सचविशेष्यदर्शिनमनुपपन्नइति विशेषदर्शिनतादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतिमांस्तरूप्यतीत्याद्यन्वयबोधोपपत्त्यर्थक
 र्मादिविहितः कृत्यकर्माद्यवाचकत्वमावश्यकमिति भावः सामानाधिकरण्यादीति प्रमेदान्वयबोधादीत्यर्थः प्रादिना नोक्तान्
 र्प्यतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमांस्तरूप्यतीत्याद्यन्वयबोधपरिग्रहः ननु कृत्यत्वं यस्य कर्मादिविहितकृत्यत्वे गतेत्यादौ धात्वर्थो
 न्वयानुपपत्तिः कर्मादौ कृत्याश्रयादिरूपतया कृत्यादौः पदार्थकदेशत्वेन तत्राशु कूलत्वादि संधेन धात्वर्थगमानान्वयासंभवा
 दित्य आह त्वेवमन्यत्रेत्यादि ननु परस्य जन्यपुरुषपुत्रवाचकतया जन्यत्वस्य पदार्थकदेशत्वेन तत्रैव चेत्त्रस्यति यश्च ता
 र्थस्य चेत्त्रसंबंधित्वस्यान्वयः जन्यपुरुषजन्यपुरुषस्त्वनपु पदार्थे चेत्त्रसंबंधित्वस्यान्वये चेत्त्रेपि चेत्त्रस्य नपेति प्रयोगप्रसं

५

च

भेदान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धतयाप्रकारंतरस्यवस्तुमशक्यत्वादित्यतः प्राह पाचकादिपदेत्वित्यादि ममानाधिकरणानुरोधो
तः प्रभेदान्वयबोधानुरोधोऽतः लक्षणोति तथाचतत्रतथान्वयानुभवस्यकृतः कर्तारिलक्षणयैवनिर्वाहः न्यत्रशक्तिः कल्पनीय
निभावः भावकतोपाति शक्त्यावच्छेदकावच्छिन्नस्यशक्यबोधकत्वनियमादितिभावः ननुधातुस्यप्रत्ययत्वस्यलक्षणिशक्त
नावच्छेदकत्वेपिभावकतो न कतिबोधकत्वं तथाविधबोधेभावकतादिव्यावृत्तानुप्रावीविशेषस्यैवतियामकत्वान्युपगमा
दित्यतः प्राह धातुत्वादिव्यदितेत्यादि प्रादिपदात्प्रत्ययत्वादिरिग्रहः तस्माद्धानुस्यप्रत्ययत्वाद्वाद्यन्यतमत्वं विनाधा
तुत्वस्यप्रकारंतरेणानिर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमारख्याता घन्यतमत्वंविनाप्रत्ययस्यापीति तदपेक्षयास्त्विसंबंधेनाख्या
तपदवत्वस्त्वाख्यातत्वस्यैवलोकोऽस्ति शक्तावच्छेदकत्वोचित्यादितिभावः एतेनाख्यातमात्रस्यैवनिवाचकत्वेकतिशक्तता
वच्छेदकनाख्यातत्वं एवंकृतः कर्तृमात्रवाचकत्वेकत्यत्ययत्वं कर्तृशक्ततावच्छेदकमितिगौरवमेतदपेक्षया एकस्यैवधातु
स्यप्रत्ययस्यैकतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यपिप्रास्तं प्रत्ययत्वस्याख्यातत्वकृत्वघटितत्वेन लाघवानवकाशादि
ति शक्त्यतिरिक्तं कृतिविशिष्टकर्तृकृतः शक्तिकल्पनेऽनंतकृतो न कृत्ततावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवं कृतो न कल्पने
तु कृतित्वजातेरेव न कृत्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमिति तत्रैव न कल्पनमुचितमितिभावः यतइत्यादिशक्यतासंभ
वादित्यंतस्यगवादिपदानांगेत्वविशिष्टशक्यमित्यन्येनान्वयः ननुगवादिपदस्यगत्वविशिष्टशक्तिकल्पनेगत्वपिश
क्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्तत्रैव न कल्पनमस्त्वित्यतः प्राह गत्वत्वादितेत्यादि गत्वत्वस्यगवेतरासमवेतत्वं
सतिगोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि नानवच्छेदकत्वस्त्वन्यागौरवादिनिभावः विशिष्टान्तराणामिति शब्दवि
शिष्टमहत्वविशिष्टादीनामित्यर्थः शक्यत्वमिति आकाशपदमहत्पदादिशक्यत्वमित्यर्थः तत्रापिशब्दादिविशिष्टशक्ति

रामः

१५

कल्पनेऽनंतशब्दोऽशक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेगौरवं शब्दादौ न कृत्तत्वकल्पने शब्दत्वादितिजातिः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका
रलाघवमिति तत्रापिशब्दादेवेव शक्तिकल्पनेस्यादितिभावः ननुत्येवोति कृत्यप्रत्ययस्त्वलेपि प्रवशिष्टइत्यर्थः तथा
चयथाशब्दादावाकाशादिपदस्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्रनतस्यशक्यत्वं तथाकृतावपिकर्तृविहितकृत्यप्रत्यय
स्यस्वारसिकप्रयोगाभावात्तत्रापिनतस्यशक्यत्वमितिभावः कस्यचि न्तंदृष्टयितुं तदृश्यति एवमित्यारभ्यकोच
दित्येतेन एकमेविहितकृत्य मेविहिताख्यातयोः फलबोधकत्वव्यवस्थापनेचेत्यर्थः लाघवादिने फलानुकूलत्वं
विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षयाशरीरलाघवसंभवादित्यर्थः अनन्यलभ्यइति एतेनान्यलभ्योहिशब्दार्थइतिनियम
स्यापिनभंगइतिस्त्वितं व्यापारविशेषमात्रमितिगमनत्वादिविशिष्टमात्रमित्यर्थः मात्रपदेनफलव्यवच्छेदः इतिहि
ताविति इतिव्यवस्थितावित्यर्थः ननुयारमा त्रस्यधात्वर्थत्वेगामंगछतीत्यादौफललक्षणकर्मत्वस्यकुतोलाभइ
त्यतः प्राह गामंगछतीत्यादि आख्यातकृतेनोदाहरणद्वयं द्वितीयादेरिति प्रादिनाम्नामस्यगतेत्यादौषष्ट्याः परिग्रहः
फलजनकत्वलक्षणमिति फलत्वमत्रजन्यत्वंदृष्टव्यंफलत्वविशिष्टजनकत्वस्यद्वितीयाद्यर्थत्वेगामंगछतीत्यादौपर
समवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वबोधप्रकारमाह फलेचेत्यादि चेत्त्रस्यनप्रेत्यादिवदेकदेशान्वयस्वीकारे
णतथान्वयबोधस्वीकारे तुल्यविहितेघतयाउपदर्शितकर्मत्वस्यापिबोधइतिभावः फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिकल्प
नेगौरवात्तदपहायफलेशक्तिजनकत्वंतुसंसर्गमशीत्याभासतइत्यस्यैवसम्यक्त्वानर्थेवाहफलमात्रेवेतिजन्यत्वविशिष्टवै
त्यर्थः फलसमानान्यलाभेपीति जन्यत्वविशिष्टस्यलाभेपीत्यर्थः नियतेति लक्षणपक्षितिशक्तिप्रमाकालीनेत्य
र्थः संयोगविभागाद्यलाभा दिनि संयोगत्वविभागादित्यसंयोगविभागादिस्त्वफलस्यालाभादित्यर्थः ननुमा

दिति पूर्वमेते उपदर्शितोय संभवादित्यर्थः फलविशेषावच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टजननेत्यर्थः ननु नक्षत्रेणोपासित्या
 यभावकाले तथाविधबोधाभावेति विरुद्धं नो दोषांतरमाहः अन्यथेति व्यापारमात्रस्य धातुवत्त्वस्यैवः पर्याय
 तापत्तेरिति एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त्यानापदस्येव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः संयोगेन वापीति संयोगत्वादिवि
 शिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धातुशक्यत्वादिनोपीत्यर्थः संयोगशालित्वमित्यादि अन्यत्वस्वरूपफलशालित्वावच्छिन्न
 स्यैव कर्मत्वात् वाच्यत्वेन फलान्तरस्यापि बोधसंभवादिति भावः ननु वच्छिन्नेति संयोगत्वविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः तथाच
 तादृशसमिन्माहारविशेषस्यैव तथाविधकार्येन वच्छेदकत्वादिति भावः समिन्माहारविशेषात् सामान्यधर्मो वच्छिन्न
 बोधकपदस्य विशेषबोधकत्वेदं श्रुतमाह अथेत्यादि अन्यदेतदिति तथाच तत्र यदीष्टत्वरूपेण स्वर्ग
~~ननु स्वर्गोऽपि फलबोधकत्वं तदा प्रकृते संयोगादिफलभारभेदाच्च येन संयोगादिबोधकत्वमिति भावः ननु सामान्यधर्मो~~
~~वच्छिन्नबोधकपदात् सामान्यरूपेण विशेषबोधसंभवेऽपि गम्यते न गम्यतेत्यादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य गम्यत्वमिति बो~~
~~धात्वाभेदप्रसंगः न च संयोगफलभारभेदाच्च येन संयोगत्वस्वरूपेण तथा बोधसंभवेदं निवाच्यम् इतरविशेषणत्वेनोपस्थि~~
~~तस्यान्यत्रान्येति गम्यत्वेन तथा न्यासंभवादित्यत आह स्वर्गेति तथाच बुद्धिविशेषविषयत्वस्वरूपसामान्यध~~
~~र्मो वच्छिन्नशक्त्या तदादिपदाद्वृत्तपदत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधः तथा प्रकृतेऽपि फलत्वस्वरूपसामान्यधर्मो वच्छिन्न~~
~~शक्ताख्यातपदात् संयोगत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधः यद्धर्मो वच्छिन्ने पदानिरूपितशक्तिगृहसेनस्वरूपस्वरू~~
~~पतो बोधजनकत्वमिति नियमस्य तदतिरिक्तस्य लत्वादिति भावः इदंच तदादिसर्वनामपदस्य शक्यतावच्छेदकबुद्धि~~

विशेषविषयत्वमेव शक्तिमहोपनिषद्मवच्छिन्न एव बोधस्वरूपोऽस्य बुद्धिश्च इत्यादि ज्ञानसहकृता बुद्धिविषय
 स्तदादिपदशक्येति ज्ञानाद्विशेषत उत्पद्यत इति प्राचीनमतानुसारेण बोध्यम् ननु घटादिपदानिरूपितशक्तिज्ञा
 नाज्ञातित्वेन घटत्वादिकारकपदानिरूपितशक्तिगृहस्वरूपतो घटत्वादिकारकबोधापत्तिवारणार्थं निरवच्छि
 न्नप्रकारतासंबंधेन शाब्दबुद्धिप्रतिनिरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन पदानिरूपितशक्तिज्ञानहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकता
 यां कथं फलत्वविशिष्टेऽशक्यतादिपदानिरूपितपदशक्तिज्ञात्संयोगत्वादिना शाब्दबोधः तदा संयोगत्वे उपदर्शितसंभ
 धेनोपदर्शितकारणविरहात् न च विषयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रकृतस्थले स न कल्प्यते इति वाच्यम् वि
 षयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् न च तदादिपदाद्विशिष्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या तथा कल्पनमावेश्य
 त्वमिति वाच्यं अनंतकार्यकारणभावकल्पनापि शक्या तदादिपदानो विशिष्यशक्तिरूपेण स्यैवोचितत्वादिति प्रकृतेऽपि
 विशिष्यशक्तिरावश्यकतात्यभिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिवचनमुक्तेन व्यापारमात्रस्य धातुवत्त्वस्यैव धारणमाहापि वेति धा
 तुवत्त्वतावच्छेदकफलेति धातुवत्त्वतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टफलेत्यर्थः गमिपत्योः कर्मत्वस्येत्यादि अन्यथा त्व
 र्थगमनादिक्रियाजन्या विनागरूपस्य फलस्य पूर्वदेशोऽपि सत्ता गमिपत्योः पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिरेवेत्यनेन क्रिया
 जन्यसंयोगस्वरूपफलस्य उत्तरदेशसत्त्वात् उत्तरदेशस्यापि तज्जैः कर्मत्वापत्तिः तथा स्पंदजन्यविनागादिफलस्य प्र
 वोपरदेशयोः सत्त्वात् स्यैव न नयत्रकर्मत्वापत्तिरतो न धत्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं किं तु धातुवत्त्वतावच्छेदक
 फलशालित्वं तत्र तत्र च नोपदर्शितानुपपत्तिः उत्तरसंयोगस्वरूपफलस्यैव गमधातुवत्त्वतावच्छेदकतावच्छेदक
 पूर्वदेशोऽभावात् एवमथः संयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात् तस्य च पूर्वदेशोऽभावात् न गमिपत्योः पूर्वदेशोऽर्थमत्वापत्तिः

हेतुमानविहङ्गइत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यतः प्राह ननु प्रमातीत्यादि विधान्वयमिति एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि
 तस्य फलत्वेन च संयोगादित्यतः फलस्य द्विष्टतया स्वात्मवृत्तित्वेन तथा विधेयप्रयोगवारणाय नवदिति निमित्तं ननु परसमवेतत्वं
 त्वमित्यत्र किमपेक्ष्य परत्वं विवक्षितं प्रकृत्यर्थपेक्षयेति चेन्न चेत्त्रेण त्वागम्यत इति प्रयोगपक्षः तत्र प्रकृत्यर्थगमनापेक्षया
 त्वमनः परत्वादित्यतः प्राह इति स्त्विति विशेषमेव युक्त्यादयति यत्परत्वमित्यादिना निति इति त्वादिर्महत्त्वमिहः स्वार्थेति स्वार्थे
 यत्फलं तदापेक्षयेत्यर्थः इदं च प्रकृत्या वृत्तिन व्यापारादेर्धात्वर्थत्वपक्षे फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षे त्वाख्यातादिराश्रयत्वाद्यर्थः
 कृतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापेक्षयेत्यर्थो वसयः तथा च गमनं गच्छतीत्यादौ गमनान्वयवृत्तिर्योगमवृत्तिसंयोगानुपपन्नः स्यादस्तदनुपपन्न
 कृत्यतिरिक्त्येवान्वयबोधः एवं गमनो गम्यत इत्यादौ गमनान्वयवृत्तिर्योगमवृत्तिसंयोगानुपपन्नः स्यादस्तदनुपपन्नः स्यादस्तदनुपपन्नः
 वागमनइत्यन्वयबोधरतिभावः ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिध्याहारस्तत्वे फलादेर्धात्वर्थत्वे च दृष्टं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः शान्त
 च फलस्य धरावृत्तित्वेन तत्र तदंतीवेनान्वयबोधसंभवात् एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः इदं प्रपञ्च्यते प्रात्मात्मा
 नं जानातीत्यादि प्रयोगानुपपत्तिः प्रात्मान्वयवृत्तित्वस्य शान्तादौ वप्रसिद्धा तस्य तत्रान्वयबोधसंभवादित्यतः प्राह स
 जानातीत्यादि विषयत्वमिति नु कर्तुं निडादि स्त्वले द्वितीयार्थमिप्रयेण विषयत्वमिति नु कर्तुं व्यातस्त्वले प्राख्यातायां नि
 प्रायेणोक्तं तृतीयेत्यस्य कर्मख्यातादिस्त्वले इत्यादिः तथा च स विषयकार्यबोधकधात्वसमभिध्याहृतद्वितीयासमभिध्याहृतधा
 तुस्त्वले फलादेर्धात्वर्थनिश्चय एव तादृशधातुस्त्वले कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थानान्वयत्रोति भावः तथा स नित्तत्र तत्रान्व
 यबोधप्रकारमाह प्रत्ययबोधोत्विति एव त्रोति कर्मख्यातस्त्वले इत्यर्थः अन्यत्रोति कर्मख्यातस्त्वले इत्यर्थः ननु विषयत्वादेः
 कर्मप्रत्ययार्थत्वे तातो घट इत्यत्र विषयत्वस्य धरादौ भेदान्वयबोधसंभवः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानेगीरोकात् नव
 भेदान्वयबोधः बाधादित्यतः प्राह तात इत्यादि तथा च व्यातस्त्वले कर्मप्रत्ययस्याविषयत्वादि कर्मार्थः कर्मणीकृत्यत्यस्य
 तु विषयादि कर्मार्थः तस्य च प्रथमां तार्थः भेदेनान्वयः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्य सर्वसमंतत्वादिति भावः ननु

रामः

सर्वत्र स विषयकधात्वर्थविषयितया इतरपदार्थस्यान्वययोगीकारेऽनुजाने भोजनाय यतत इति प्रयोगानुपपत्तिः तत्र तदा भोजनविषयक
 कृत्यभावादित्यतः प्राह यतत इत्यादि तथा च यतिपदार्थानिरिक्तस विषयकधात्वर्थे सर्वत्र विषयित्वेनेतरपदार्थान्वयोत्र तद्देश्यत्वे
 निति भावः प्रतएवेति यतो यतिपदार्थे ज्ञेयत्वेनैवेतरपदार्थान्वयेन तु विषयित्वेन प्रतएवेत्यर्थः अनुजानेपीत्यादि अन्यथा त
 त्र तदा भोजनविषयक कृत्यभावेन तथा प्रयोगानुपपत्तिरिति भावः मंडनमंतदुष्यतुं न मंतदंशमिति धातोरर्थफलमिति तथा च
 फलानुपपन्न व्यापारेधातोः शक्तिवादिनोपि फले शक्तिरूपनस्यावश्यकृतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः ननु वसतिगच्छ
 तीत्यादौ संयोगस्त्वले फलानुपपन्न व्यापारबोधस्यानुपपत्तिरित्यस्य कथं निर्वाहः त्वतः प्राह प्रतुक्लव्यापारइति पदार्थे कदे
 शान्वयानं गीकारे ताह व्यापारमात्रं वेति ननु केवल व्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगख्यातार्थव्यापारयोर्भेदं
 यजनकभावत्वात् नस्तत्राह जन्मजनकभावइत्यादि ननु सर्वत्र फलस्य धात्वर्थगच्छति यजेतेत्यादौ संयोगस्त्वले फलानुपपन्न
 हेतुमानत्वेष्टसाधनत्वादिरभावात् इत्यनुपपत्तिरित्यतः प्राह तात इत्यादि नडाद्यर्थवर्तमानत्वादिकं लडाद्यर्थइष्टसाधन
 त्वादिकमित्यर्थः वर्तमानत्वादीत्यादिना भविष्यादिपरिग्रहः इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः एकपदोपात्तत्वे
 ति एकपदजन्योपस्थिति विषयत्वेत्यर्थः तत्रैवेति व्यापार एवेत्यर्थः तथा च व्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादिरन्वययोगीकारे प्रासत्त्य
 र्थवर्तमानत्वादेरुपस्थित्यंतरा कल्पने लाघवमिति भावः ननु फलस्य धात्वर्थत्वे चोदनादिरूपपाकफलानुपपत्तिदशा
 यांतदनुपपन्न पाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाको भविष्यतीति प्रयोगपक्षः तत्रानिरर्थकधनसमभिध्याहृतपचधात्वर्थे चोदना
 दिरूपफले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूप भविष्यत्वस्य सत्त्वादित्यतः प्राह भाव प्रत्ययस्य धरादेरिति भाव विहित
 स्य धरादिप्रत्ययस्येत्यर्थः अनुपपन्न व्यापार एवेति तथा च तत्र भाव विहितधनार्थतादृश व्यापारस्य सिद्धयान्तरं

वर्तमानागभावप्रतियोगित्वस्तु भविष्यत्वस्य बाधित्वेन तथा प्रयोगपक्षसंभवादिति भावः तेनेति भावविहितधर्मा
 प्रत्ययस्थानुक्तलयापारार्थक्यत्वेनेत्यर्थः पदानुत्पाददशायामिति प्रोदनादिरूपफलोत्पाददशायामित्यर्थः तादृशफलोत्पाददशा
 मातु तत्र वर्तमानागभावप्रतियोगित्वस्तु भविष्यत्वस्योदनादिरूपफले प्रभावेन तथा प्रयोगसंभवात्तथैवोक्तमिति धर्मोक्तं
 लयापारार्थक्यत्वे युक्तं तस्मात्तद्वेति व्यापारविगमेपाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः पाको विद्यमान इति प्रवृत्तदाधात्वर्थोद
 नादिरूपफले वर्तमानकालसंबधित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथा प्रयोगपक्षसंभवादिति भावः भावविहितधर्मादीत्यत्रा
 दिपदमाह लयापुत्रप्रत्ययस्य व्यापारार्थक्यत्वे युक्तिमाह नापीत्यादि प्रवृत्तभावल्युत्पत्त्यस्य निरर्थक्यत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य च
 गमधात्वर्थत्वे तस्य च धर्तृभूतलोभयवृत्तिनया धर्तृभूतलयोर्मिथोगमनमिति प्रयोगपक्षिर्दुर्वीरेव वेतितस्य व्यापारार्थक्यत्वं
 मावश्यकमिति भावः न चेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं फलस्येतन्मते धात्वर्थे तथा धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावे
 न तथा लक्षणाया संभवदुक्तिरुक्ता तत्रापि परमात्रसमवेत व्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत्तत्त्वात्मानं प्रयाति विहगइति
 प्रयोगपक्षैः विहगस्य स्वपरोक्षसत्त्वसंभवेनेत्यस्य स्वात्मकव्यापारस्तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आ
 ह प्रत्ययोपनीतेति प्रत्ययप्रतीतोयः परसमवेत व्यापारस्तज्जन्यधात्वर्थफलं तच्छालित्वमेतन्मते कर्मत्वमित्यर्थः तथा विधत्वा
 त्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन न स्वात्मानं प्रयाति विहगइति प्रत्ययप्रसंगेन चात्र व्यापारपदं व्यर्थमिति ध्यायं व्यापारत्वेन
 प्रत्ययोपनीतत्वाप्राप्तये तस्योपादान् प्रत्ययावर्तमानत्वत्वादि प्रत्ययोपनीतोयः परसमवेतकालोपाधिस्तज्जन्यधात्वर्थफलशालि
 त्वेन स्वात्मनोपि कर्मत्वसंभवेन स्वात्मनं प्रयाति विहगइति प्रतीत्यापत्तेः न च तथापि धात्वर्थेति व्यर्थं गच्छतीत्यत्र पूर्वदेशस्या
 विकर्मत्वापत्तिः तस्यापि प्रत्ययोपनीतोयः परसमवेत व्यापारस्तज्जन्यफलभागः तच्छालित्वात् तदुपादाने च न तथापत्तिः त
 वि

तमः

ध

तस्य धात्वर्थत्वाभावात् प्रवृत्तपरसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः तस्य च कर्त्रीख्यातस्थले प्राख्यातार्थव्यापारे कर्मीख्यातस्थले नि कृष्ट
 मते तृतीयाय व्यापार एवान्वय इति परत्वं न धात्वर्थे प्राधेयत्वसंबधेन यदन्वेति तदपेक्षया धात्वर्थो बाधिकरणसंबधेन य
 शान्वेति तदपेक्षया च बोध्यं इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनकग्राममिन्नसमवेत व्यापारवांश्चैत्रश्चैत्रग्राममो
 गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तिग्राममिन्नसमवेत व्यापारजन्यसंयोगशाली ग्राममइति बोः ननु कर्त्रीख्यातकर्मीख्यातयोर्व्यापारत्वस्यै
 कधर्मीवृत्तिबोधकत्वेन यमेकवृत्तप्रत्ययः कर्मप्रत्यय इति व्यवहारो न आह फलव्यापारयोरिति तथा च फलस्य विशेषणत्वे
 व्यापारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्रत्यय इति व्यवहारः एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वे च कर्मप्रत्यय इति व्यवहार इति भावः
 ननु कर्मीख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थः चयबोधांगीकारे धात्वर्थनामार्थयोः साक्षादेतान्वयबोधांगीक्रियत इति
 व्युत्पत्तिर्भेदप्रसंग इत्यत आह वस्तुतस्त्यति अधिकरणत्वमित्यादि प्रथमांतद्वयस्य पूर्वोक्तार्थ इत्यनेनान्वयः ननु कर्मीख्यातव
 कर्मकृतोप्याश्रयत्वबोधकत्वेनामार्थेनान्वयप्रसंगः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्थानं गीकारादित्यत आह कर्मकृत इति अ
 श्रय इति फलस्येत्यादिः कर्तृकृतोपलाश्रयबोधकत्वे एककारबोधजनकत्वस्यार्थमारख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टशक्तत्वाप
 त्तिरत आह कर्तृकृत इति कर्तृकर्मत्वादि उपपाद शिंती भयस्थले कर्तृकर्मभ्यां सहकृत्यत्पयार्थानेदान्वयबोधस्थानुभवसि
 द्धस्यानुरोधादित्यर्थः आनात्यादियोगइति प्राख्यातकर्मीकृततामिति शेषः पूर्वीकैवरीरिति आश्रयत्वविषयत्वे कर्मीख्यातक ति
 मीख्यातयोराश्रयविषयोच कर्तृकर्मकृतो रर्थ इत्यर्थः सुवर्धेवेत्यादि पच्यत इत्यत्र व्यापारस्यारख्यातार्थत्वाभावा
 त्फले वर्तमानत्वान्वयबोधांगीकारे व्यापारासत्त्वदशायां फलसत्त्वदशायामपि पच्यत इत्यादि प्रयोपत्तिः एवं पच्यत इत्यादावारव्या गा
 नस्याभावेन तदर्थव्यतितीतत्वस्य बोध इति वक्तुमशक्यत्वेन धात्वर्थफलं तीतत्वस्यान्वयांगीकारे फलसत्त्वदशायां व्यापारनाशदशा
 यां पच्यत इति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः वर्तमानत्वादीत्यादिना प्रतीतत्वादिपरिग्रहः ननु पच्यमान इत्यादौ शान्प्रत्ययार्थक
 दिशो व्यापार एव तदर्थवर्तमानत्वादेरन्वयः स्वीकृतव्यः तथा च पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थकदेश इति व्युत्पत्तिर्भेदप्रसंग इत्यत आ

इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरित्युक्तं नरमाह संयोगमात्रप्राप्तिरिति मात्रपदेन व्यापारव्यवहारेः
 तथा च तत्रासतिनत्र व्यापारस्यापि बोधः स्यादिति भावः न स कर्मकत्वमिति व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन तादृश व्यापारजन्य
 फलशालित्वस्तु परमत्वस्य नत्र काप्यभावान्न स कर्मकत्वमिति भावः ननु घञो व्यापारार्थकत्वे भवेद्यजित्यनुशासनविशेषः
 तादृशानुशासनेन घञः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्राप्तिरिति नरमाह संयोग इत्यादाविति तथा च तादृशानुशासनमेतत्कृत्वाभि
 प्रायकमिति न दोष इति भावः तन्नेत्यादि तत्र लक्षणया तादृशानुभवोपपादने तुलाघवाद्यलत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः
 मंडनमेतदोषांतरमाह कृतेति तथा च पाकतुलासाधारण व्यापारभाववति प्रवृत्तादिस्तु ताधारण व्यापारवति पुनरेव च तोत्यादि
 प्रयोगप्रसंगो दुर्वार इति भावः ननु साधारणजनकता श्रय व्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह विभागादीनि च लताद्यापि
 संभवतीत्यतो निश्चलादाविति प्रभाकरमतमुपपन्नं स्थतत्र दूषणमाह तत्र तत्रेत्यादिना तत्र तत्र गच्छतीत्यादौ तत्फलैति संयोगवि
 भागादीत्यर्थः किंचिदाश्रयत्वादिकमपीति भावाख्यातस्थले आश्रयत्वादिरभावाच्चिदिति प्रसंगारिति लक्षणादिना तादृश
 अनुभवोपपादने तुलाघवनर्कस्यैव शरणा करणीयत्वादिति भावः ॥ इति भाष्ये महाचार्यरघुदेवनर्कलंकारविरचितभाष्यातव
 दविवरणं संपूर्णम् ॥ संस्कृत १८२२ काश्या लि.